

ਮੈਪ ਗਲੈਕਸੀ-3

ਜਮਾਤ- ਦਸਵੀਂ (2018-19)

ਪੜ੍ਹੋ ਪੰਜਾਬ, ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ - ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ

ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ - ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਟੇਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ - ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ
(ਐਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ, ਪੰਜਾਬ)

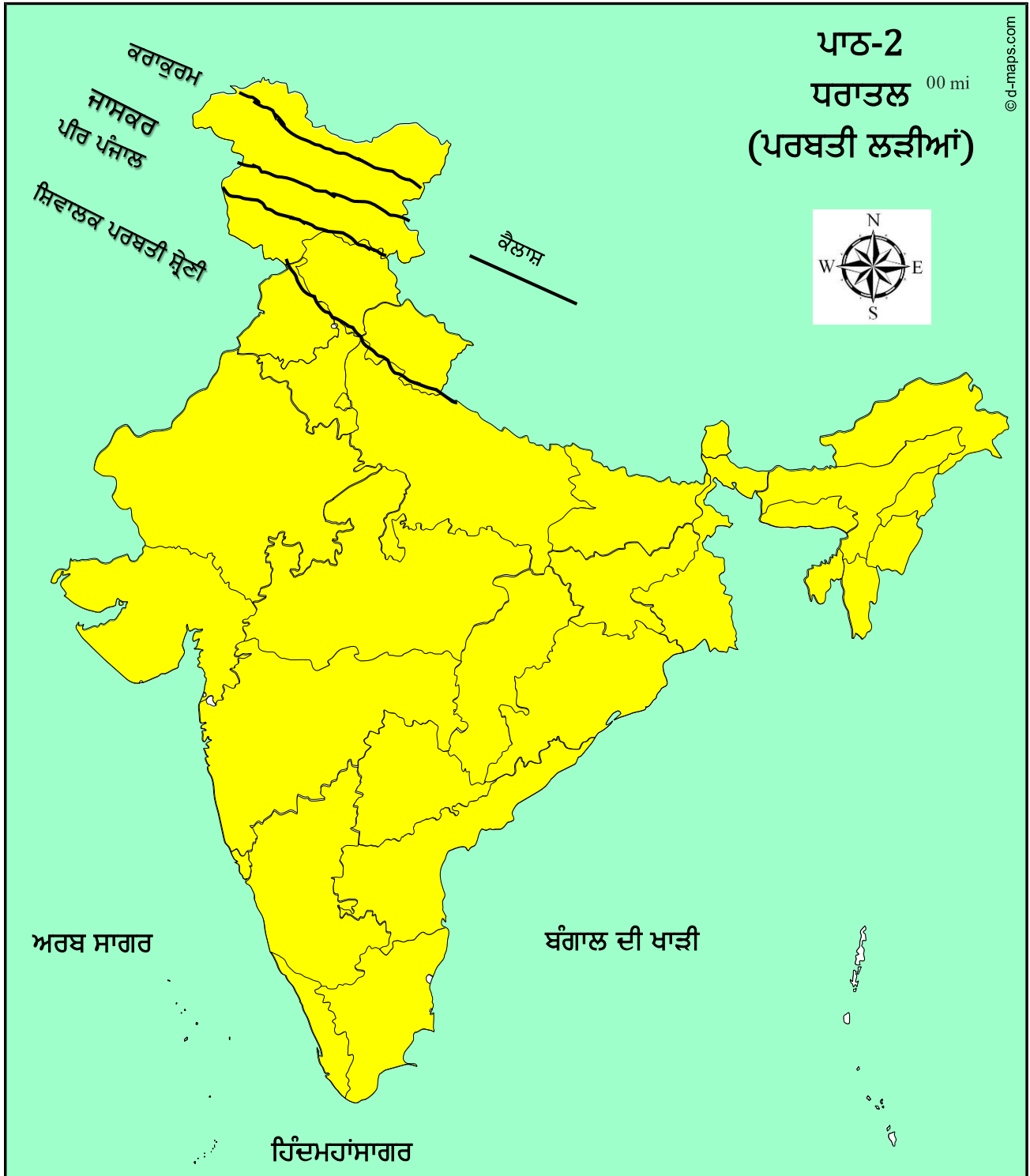
ਤਿਆਰ ਕਰਤਾ:

1. ਸ੍ਰੀ ਦਵਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਸ.ਸ.ਸ. ਬਲੇਰਖਾਨਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ)
2. ਸ੍ਰੀ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਸ.ਸ.ਸ. ਡਡਵਿੰਡੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ)
3. ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਹ.ਸ. ਇੱਬਣ, ਕਪੂਰਥਲਾ)
4. ਸ੍ਰੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਮਿ.ਸ. ਮਸੀਤਾਂ, ਕਪੂਰਥਲਾ)
5. ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੈ ਗੁਪਤਾ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਹ.ਸ.ਚੁਵਾੜਿਆਂਵਾਲੀ, ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ)
6. ਸ੍ਰੀ ਉਮੇਸ਼ਵਰ ਨਾਰਾਇਣ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਹ.ਸ. ਸੇਖੋਂ ਪਿੰਡ, ਜਲੰਧਰ)
7. ਸ੍ਰੀ ਹਰਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸ.ਸ. ਮਾਸਟਰ, ਸ.ਹ.ਸ. ਮੀਆਂਪੁਰ ਚੰਗਰ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ)
8. ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਪਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਸ.ਸ. ਮਿਸਟ੍ਰੈਸ, ਸ.ਹ.ਸ. ਬਲੌਂਗੀ, ਐਸ.ਏ.ਐਸ.ਨਗਰ)

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਕਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੱਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਿੱਠਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਲਈ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਰਹੇਗਾ।

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਸਟੇਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ
(ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ/ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
ਐਸ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ., ਪੰਜਾਬ

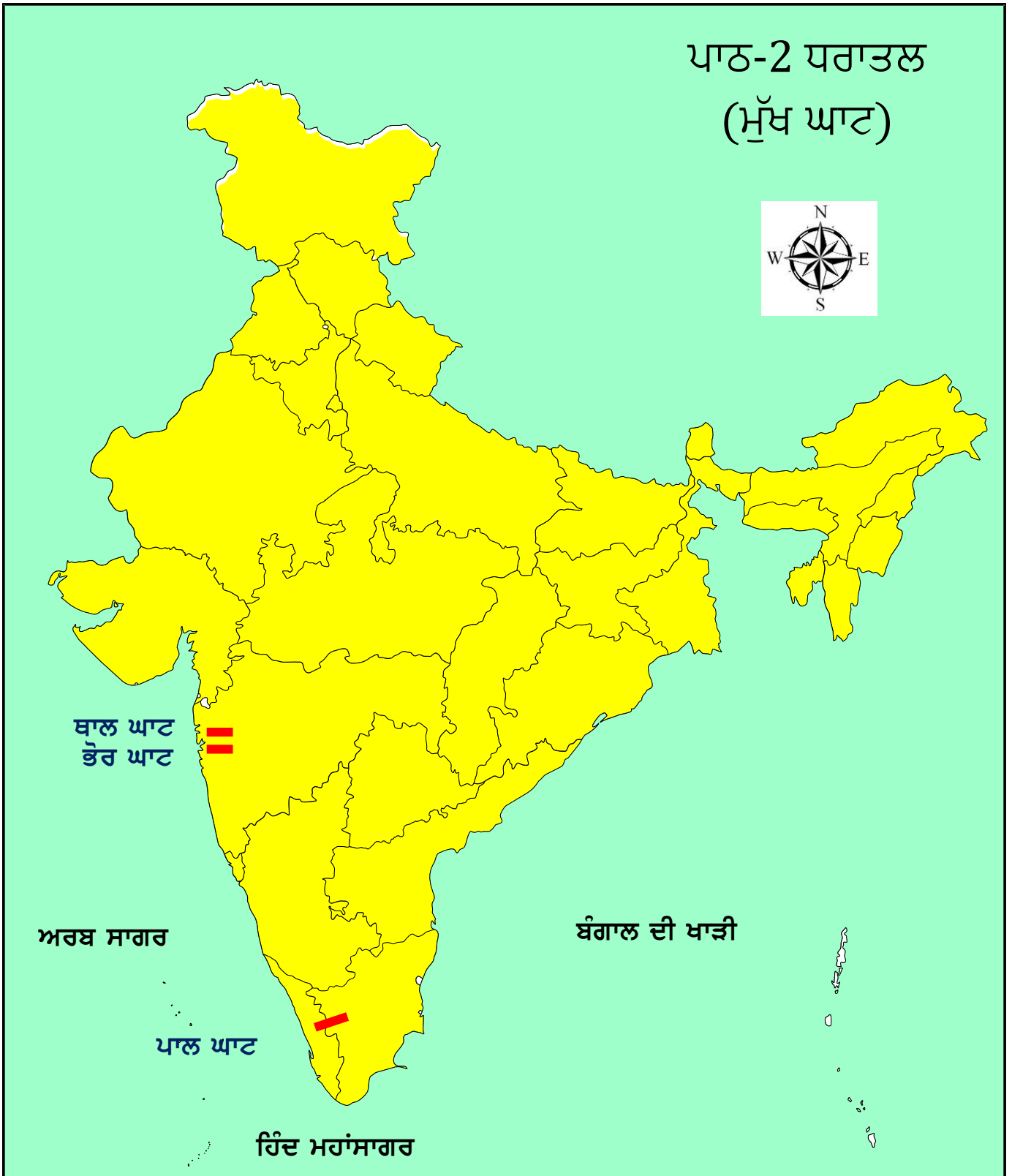
*ਜਾਸਕਰ, ਕਰਾਕੁਰਮ, ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

*ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਪਾਮੀਰ ਦੀ ਗੰਢ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂਨਤਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

*ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਛੋਟੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂਨਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

*ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 900-1200 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 15-50 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੈ

ਪਾਠ-2 ਧਰਾਤਲ (ਮੁੱਖ ਘਾਟ)

ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਪਤੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ 1600 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰਿਆ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਲੰਬੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਥਾਲ ਘਾਟ, ਭੋਰ ਘਾਟ ਅਤੇ ਪਾਲ ਘਾਟ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਦਰੇ (ਰਸਤੇ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ-2 ਧਰਾਤਲ (ਦਰੇ ਅਤੇ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰ)

ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤੀ ਉਪਭਾਗ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਤਿੱਬਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਖਤਰਨਾਕ ਰਸਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋਜ਼ੀਲਾ:- ਇਹ ਦਰਾ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਸ਼ਿਪਕੀ ਲਾ : ਇਹ ਦਰਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ।

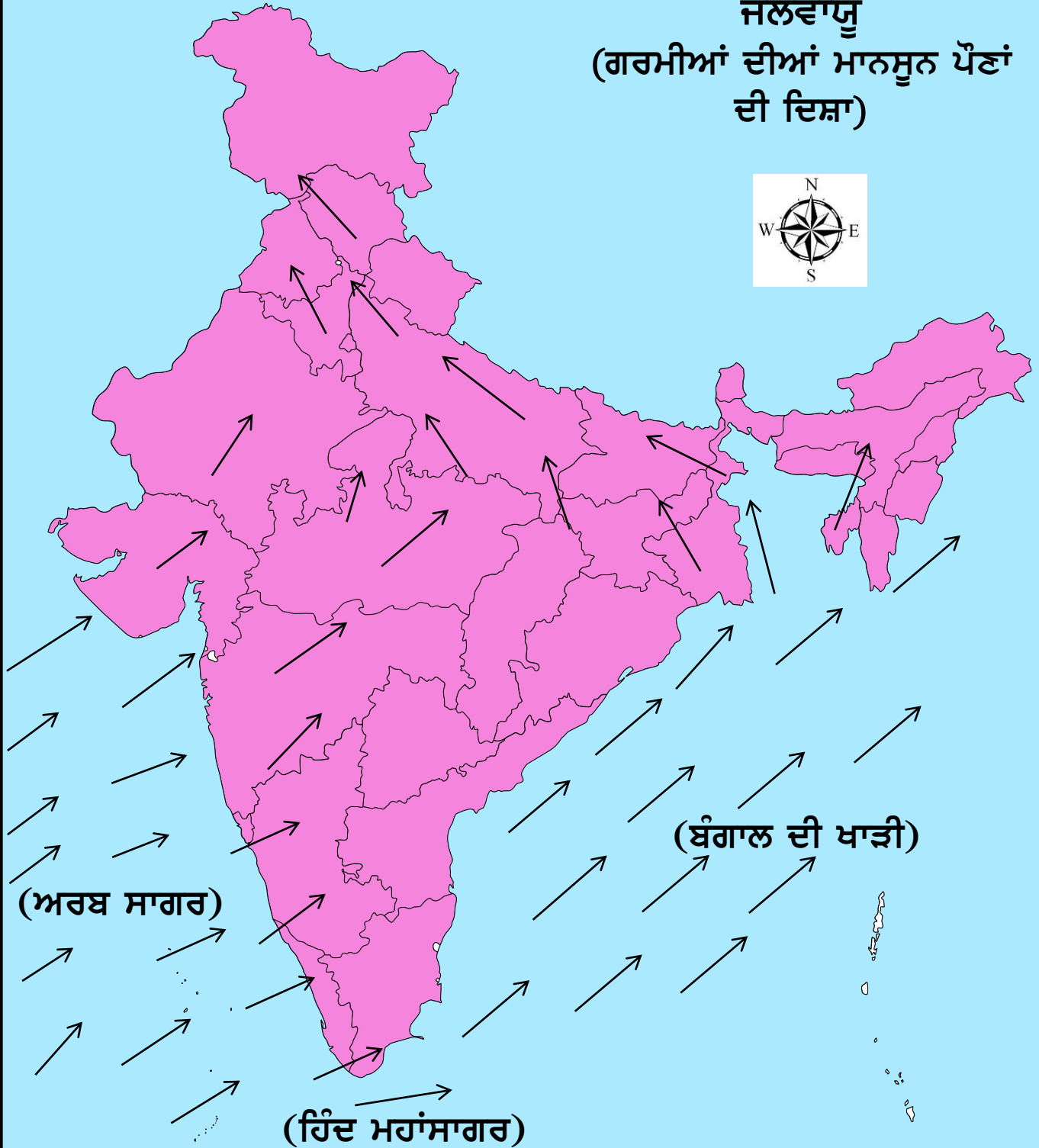
ਨਾਥੂ ਲਾ : ਇਹ ਦਰਾ ਸਿੱਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਜਲੇਪ ਲਾ : ਇਹ ਦਰਾ ਵੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਪਾਠ-3

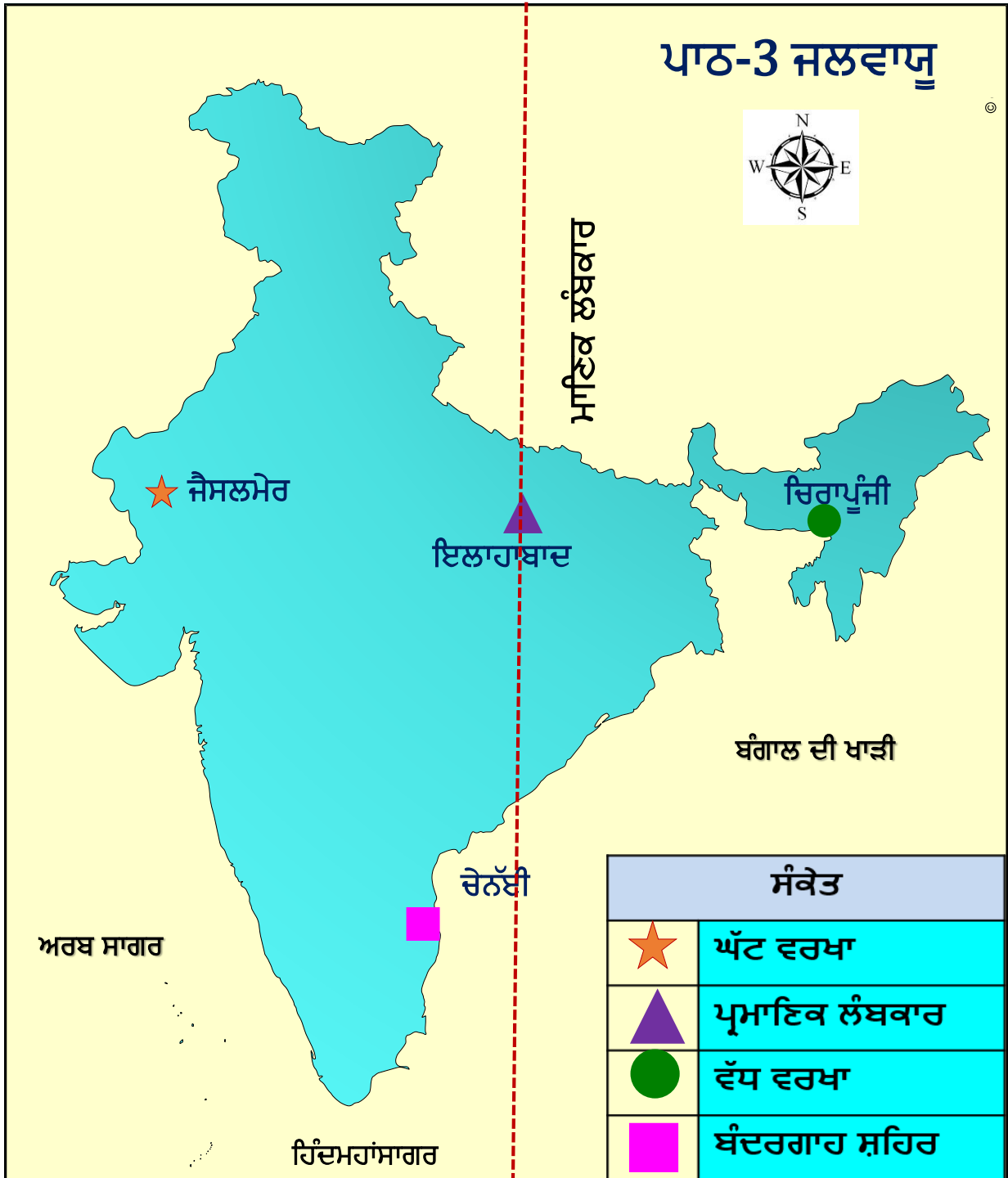
ਜਲਵਾਯੂ

(ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ)

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਹਰ ਸਾਲ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਦੀ ਰੁੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਕ ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਫਟਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-3 ਜਲਵਾਯੂ

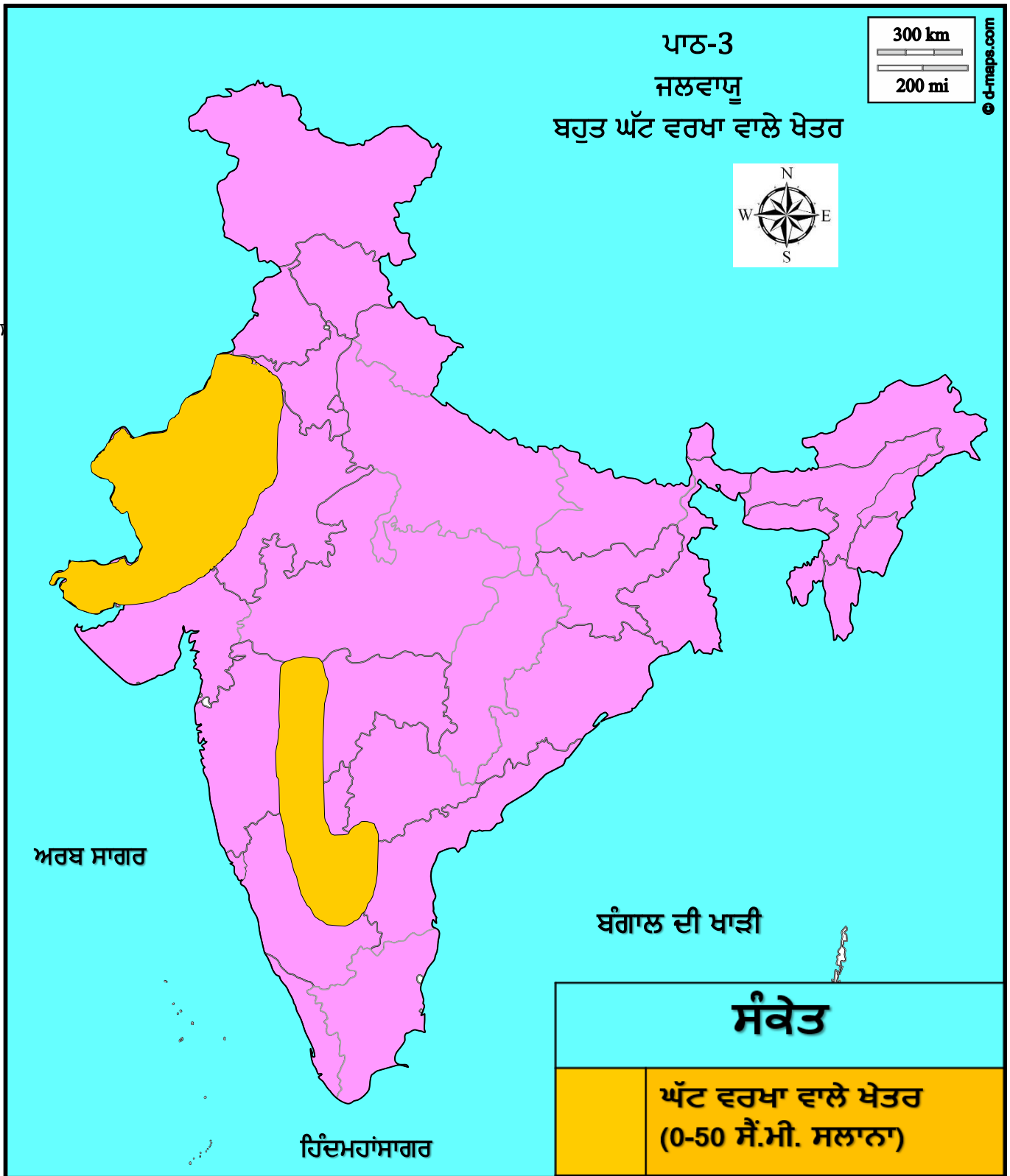

ਜੈਸਲਮੇਰ:- ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

ਇਲਾਹਾਬਾਦ:- ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਾਣਿਕ ਲੰਬਕਾਰ $82^{\circ} 30'$ ਡਿਗਰੀ ਲੰਬਕਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ।

ਚਿਰਾਪੁੰਜੀ:- ਇਸ ਸਥਾਨ ਮੇਘਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ 200 ਸੈ.ਮੀ. ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

ਚੇਨਈ:- ਇਹ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ , ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੱਧਵਰਤੀ ਹਿੱਸਾ ਮਾਨਸੂਨ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਖੇਤਰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਉੱਤਰ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੱਧਵਰਤੀ ਹਿੱਸਾ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਰਖਾ ਓਹਲਾ ਪਾਸਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

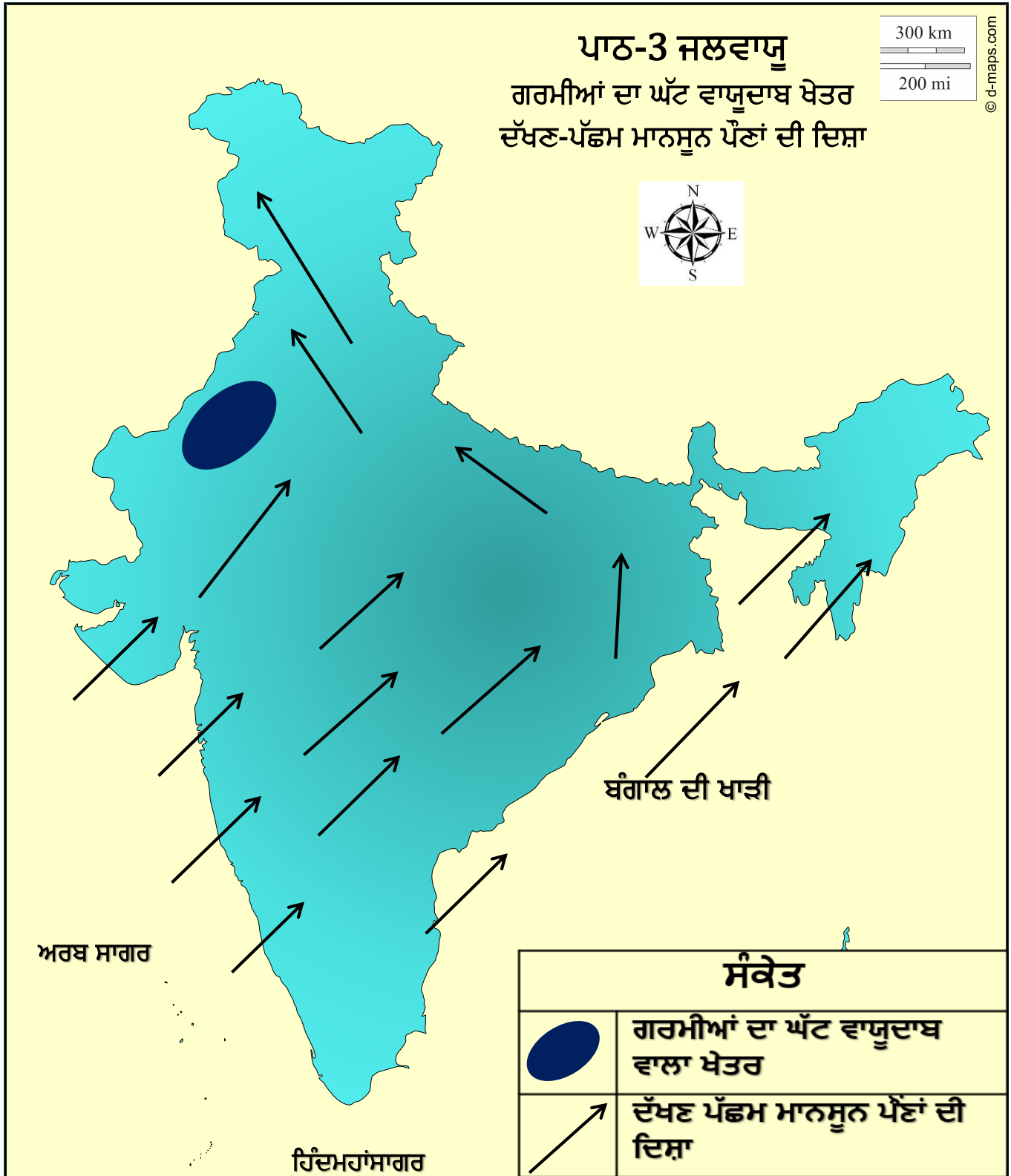
ਪਾਠ-3 ਜਲਵਾਯੂ

ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਵਾਯੂਦਾਬ ਖੇਤਰ
ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

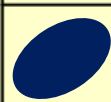
300 km

200 mi

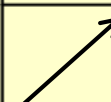
© d-maps.com

ਸੰਕੇਤ

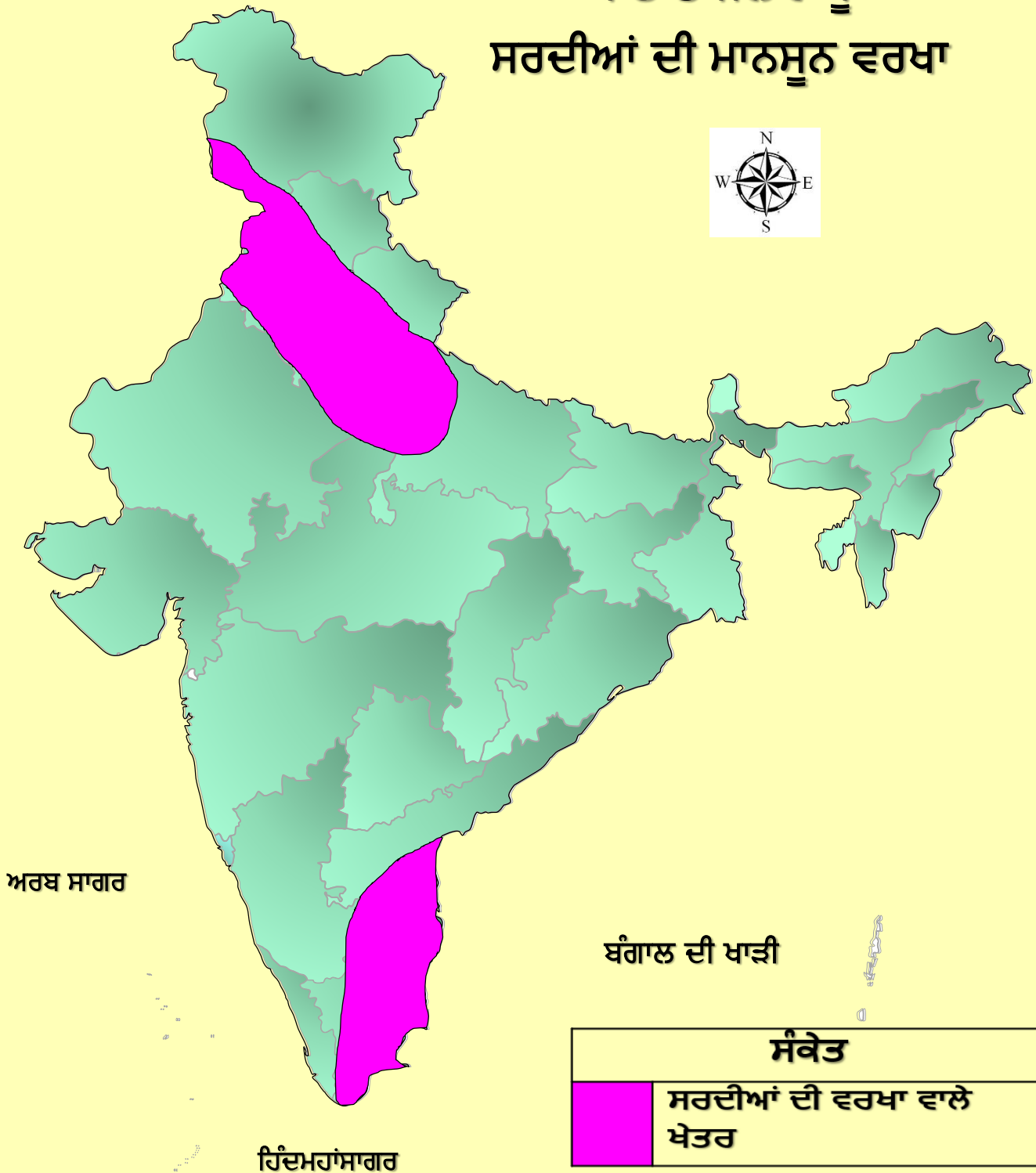
ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਘੱਟ ਵਾਯੂਦਾਬ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ

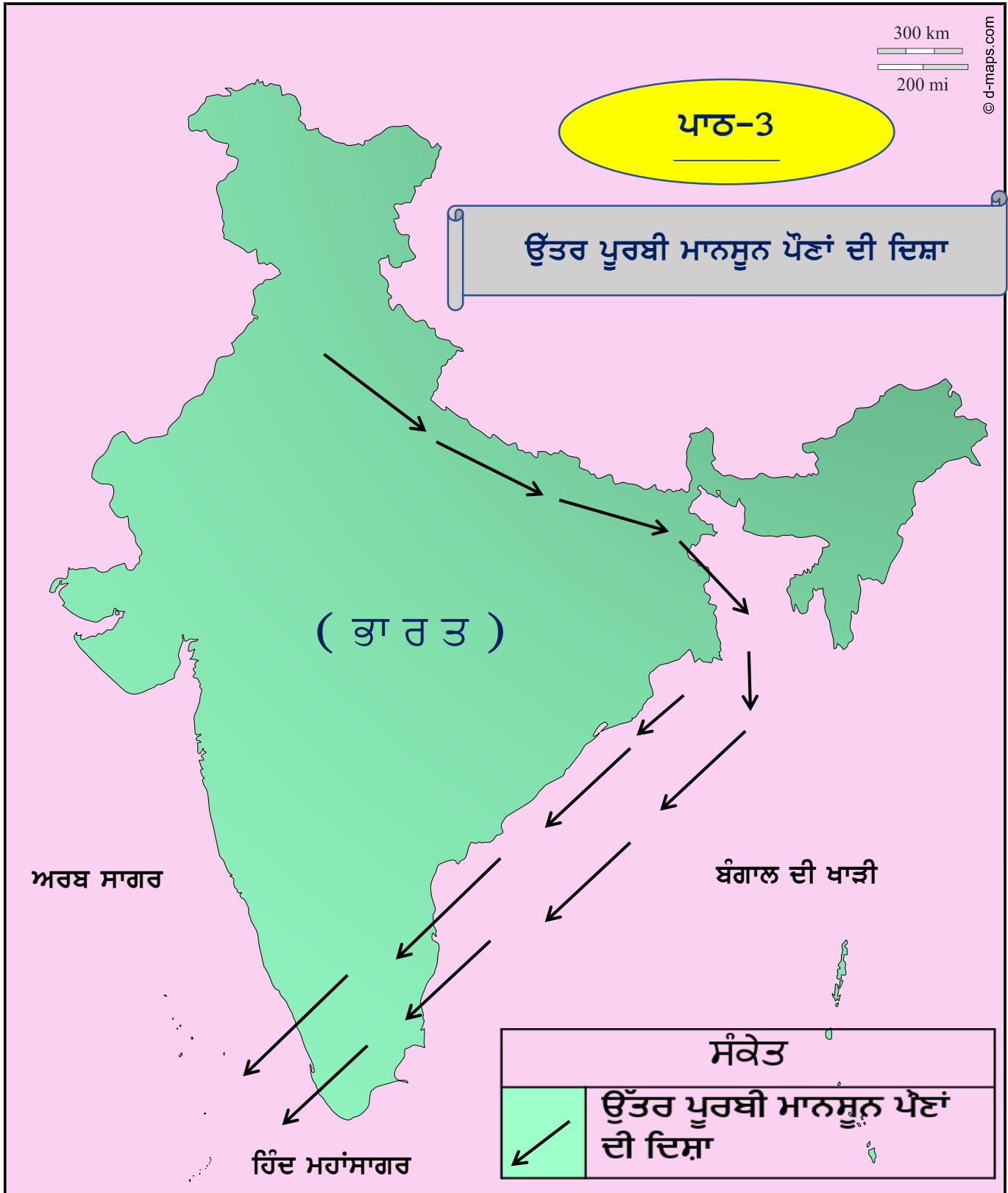
ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਸਾਰ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉੱਤਰੀ ਗੋਲਾ ਅਰਧ ਵਿੱਚ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਧਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਾਯੂਦਾਬ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਠ-3 ਜਲਵਾਯੂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸੂਨ ਵਰਖਾ

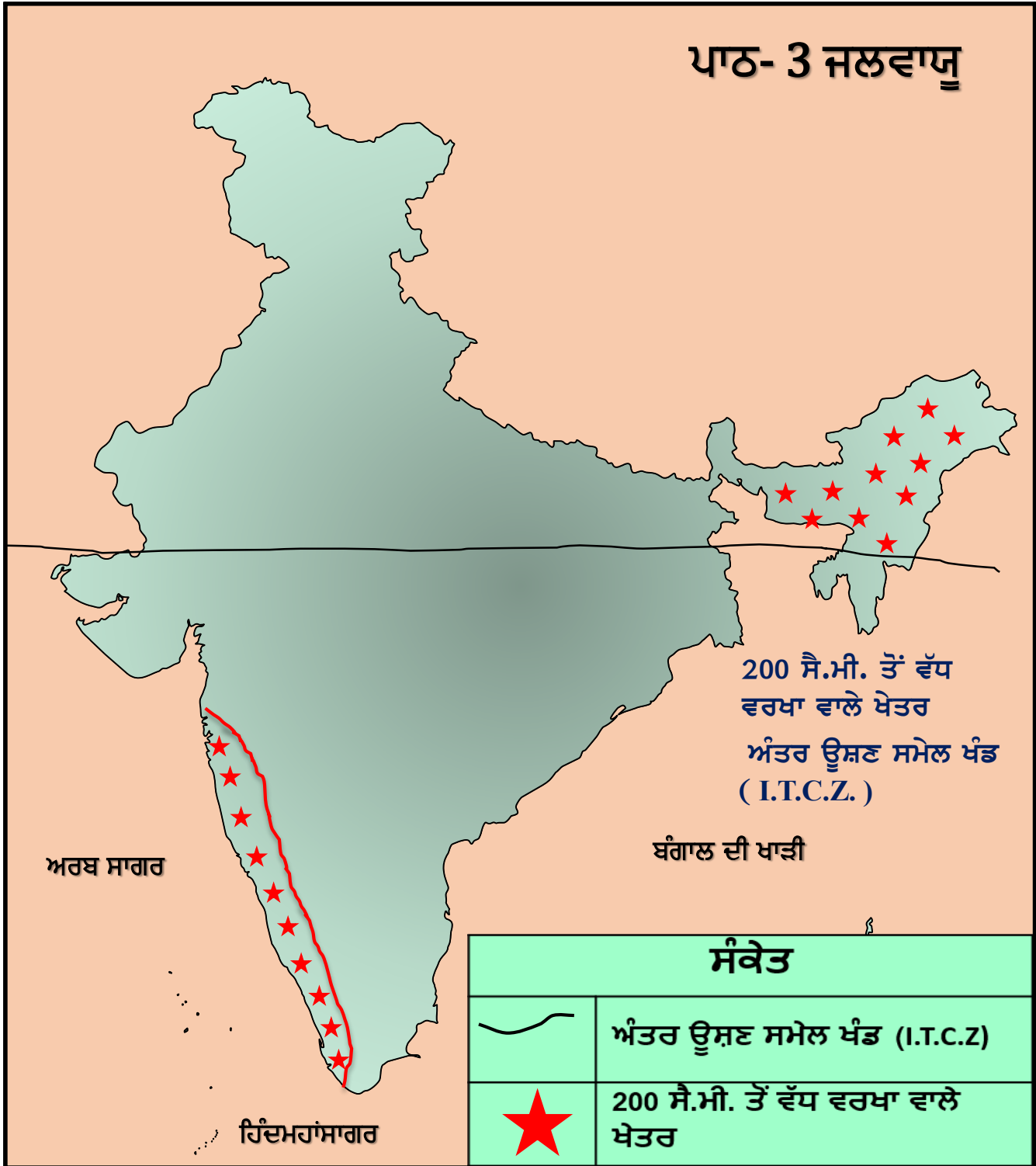

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਤੱਟੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਕਰਵਾਤੀ ਵਰਖਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਣਾਂ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ:- ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਦਬਾਅ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਠੰਡੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਕਈ ਦਰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ- 3 ਜਲਵਾਯੂ

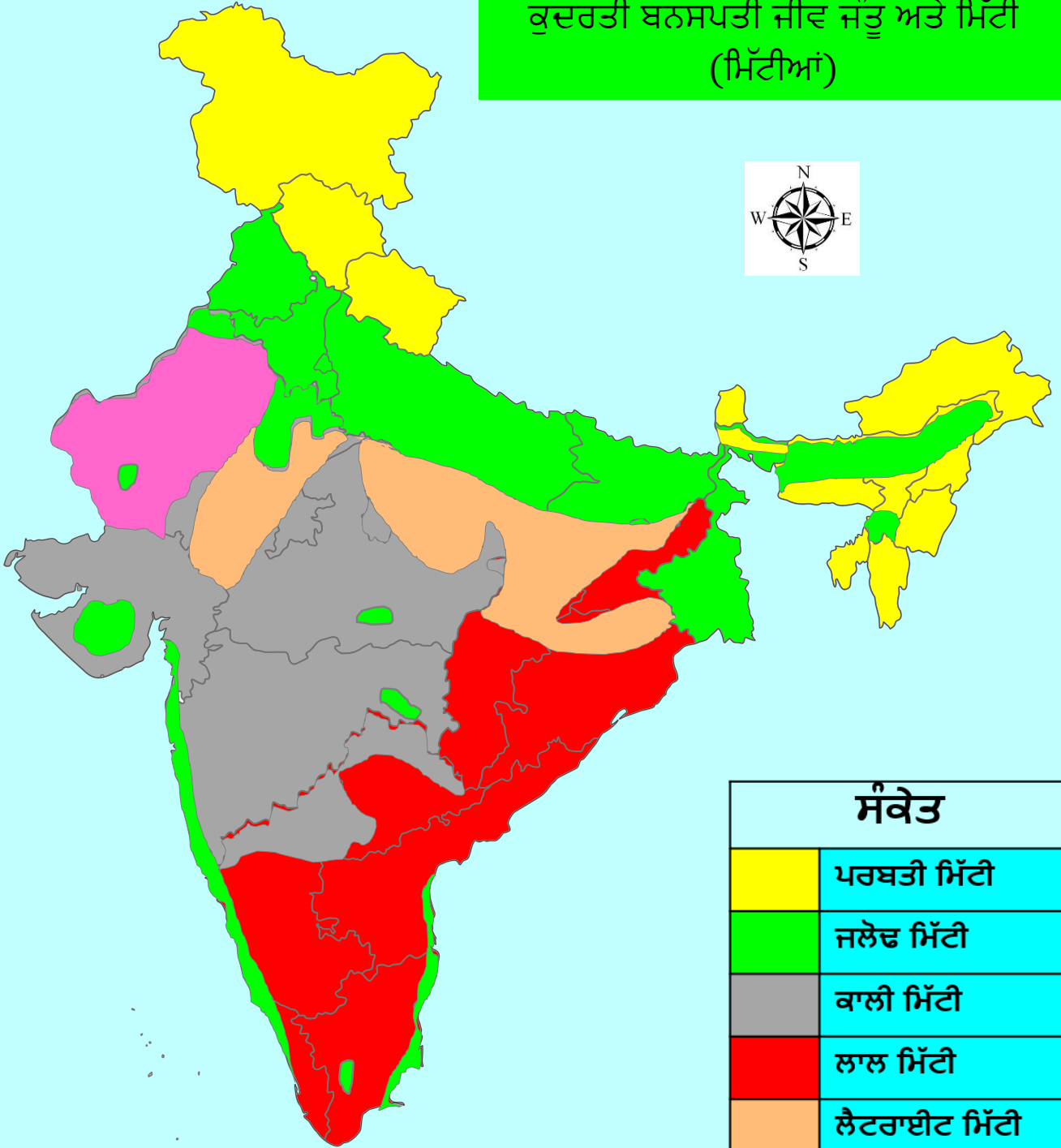

ਅੰਤਰ ਉਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੰਡ:—ਜਮੀਨੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਤਾਪ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੀ ਘੱਟ ਦਬਾਅ ਦੀ ਪੱਟੀ ਕਰਕੇ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਉਸ਼ਣ ਸੁਮੇਲ ਖੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੇਘਾਲਿਆ, ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਦੀਪ, ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਦੀ ਪਠਾਰ, ਕੋਂਕਣ, ਕਨਾਰਾ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਅਤੇ ਦਾਦਰਾ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤਿਰੂਵੰਤਪੁਰਮ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਤੰਗ ਪੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ 200 ਸੈ.ਮੀ. ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ-4

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ (ਮਿੱਟੀਆਂ)

ਸੰਕੇਤ

Yellow	ਪਰਬਤੀ ਮਿੱਟੀ
Green	ਜਲੇਢ ਮਿੱਟੀ
Grey	ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ
Red	ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ
Orange	ਲੈਟਰਾਈਟ ਮਿੱਟੀ
Pink	ਮਾਰੂਥਲੀ ਮਿੱਟੀ

*ਪਰਬਤੀ ਮਿੱਟੀ: ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉਤਰਾਖੰਡ, ਸਿੱਕਿਮ, ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਮਿਜ਼ੋਰਮ।

*ਜਲੇਢ ਮਿੱਟੀ : ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ

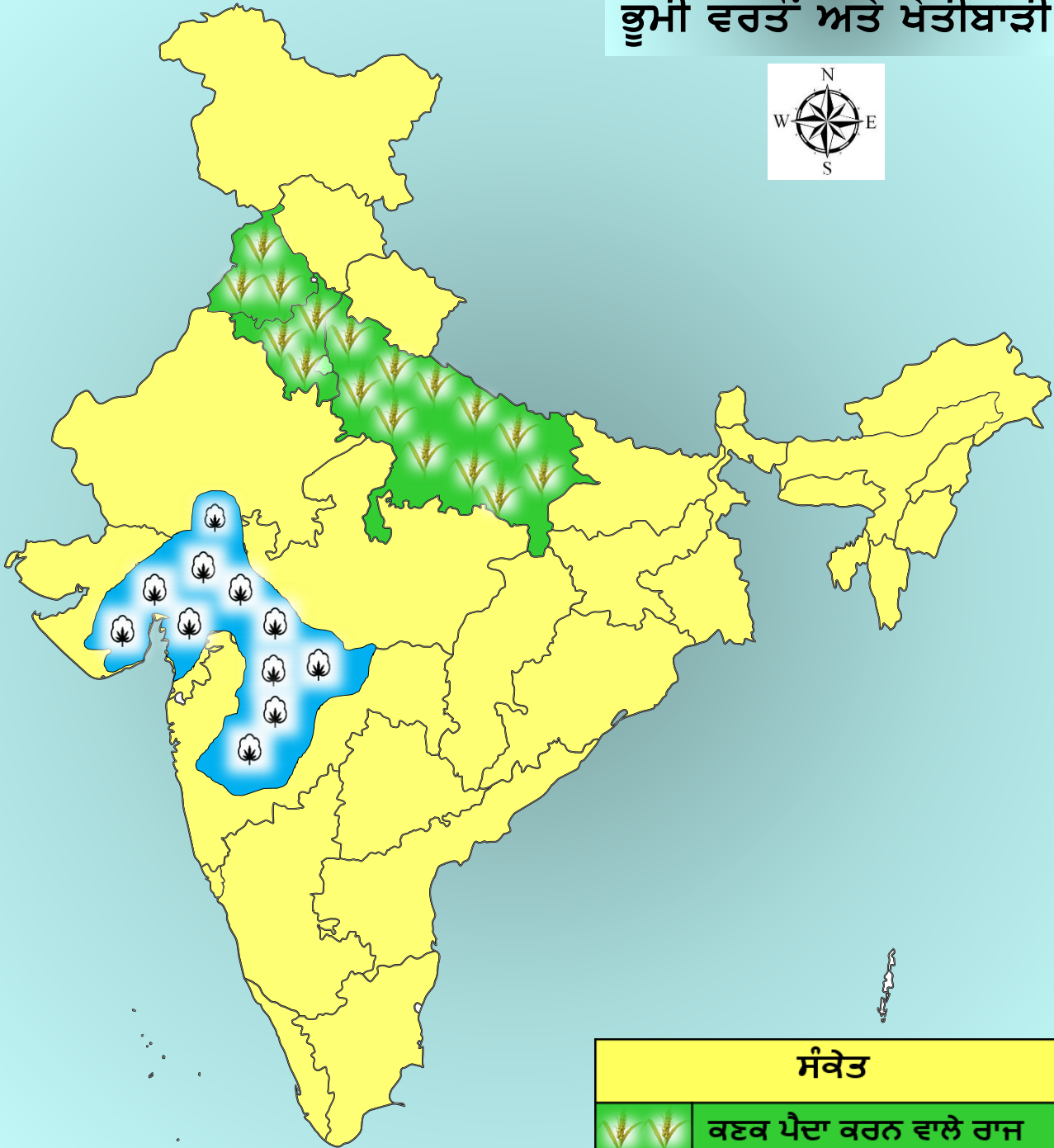
*ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ : ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਕਰਨਾਟਕ।

*ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ : ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕਰਨਾਟਕ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉਡੀਸ਼ਾ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ।

*ਲੈਟਰਾਈਟਮਿੱਟੀ : ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ, ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦਾ ਪਠਾਰ।

*ਮਾਰੂਥਲੀ ਮਿੱਟੀ : ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਥਾਰ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ।

ਪਾਠ-6 ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ

ਸੰਕੇਤ	
	ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ
	ਕਪਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ

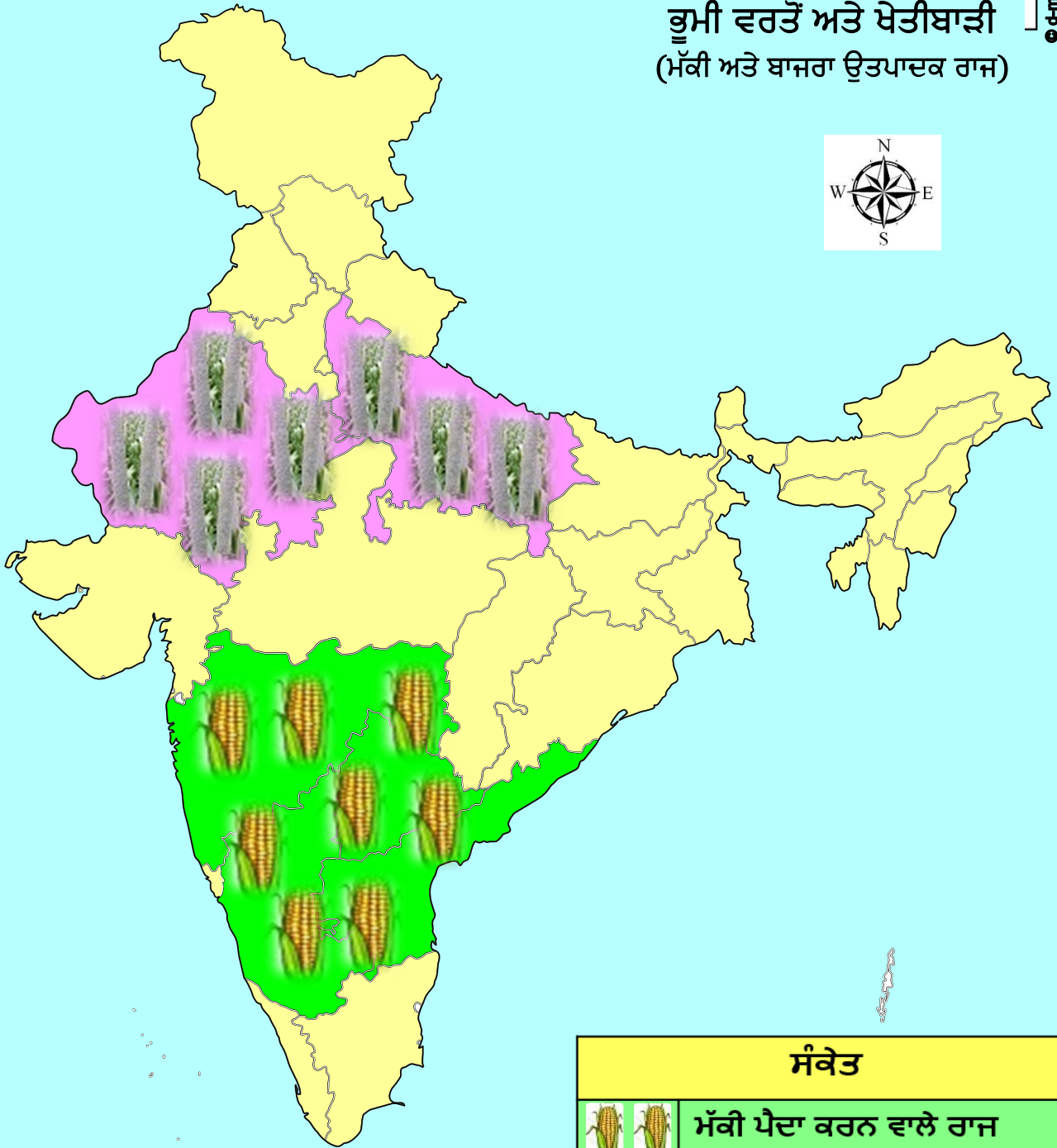
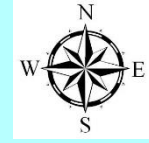
ਕਣਕ:-ਭਾਰਤ ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੁਰਾਕੀ ਫਸਲ ਹੈ। ਅਣਵੰਡਿਆ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਣਕ ਉਤਪਾਦਕ ਰਾਜ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਤਪਾਦਨ ਪੱਖੋਂ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਝਾੜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ।

ਕਪਾਹ:-ਕਪਾਹ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫਸਲ ਹੈ। ਇਹ ਫਸਲ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੀ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ-6

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ (ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਬਾਜਰਾ ਉਤਪਾਦਕ ਰਾਜ)

d-maps.com

ਸੰਕੇਤ

ਮੱਕੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ

ਬਾਜਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ

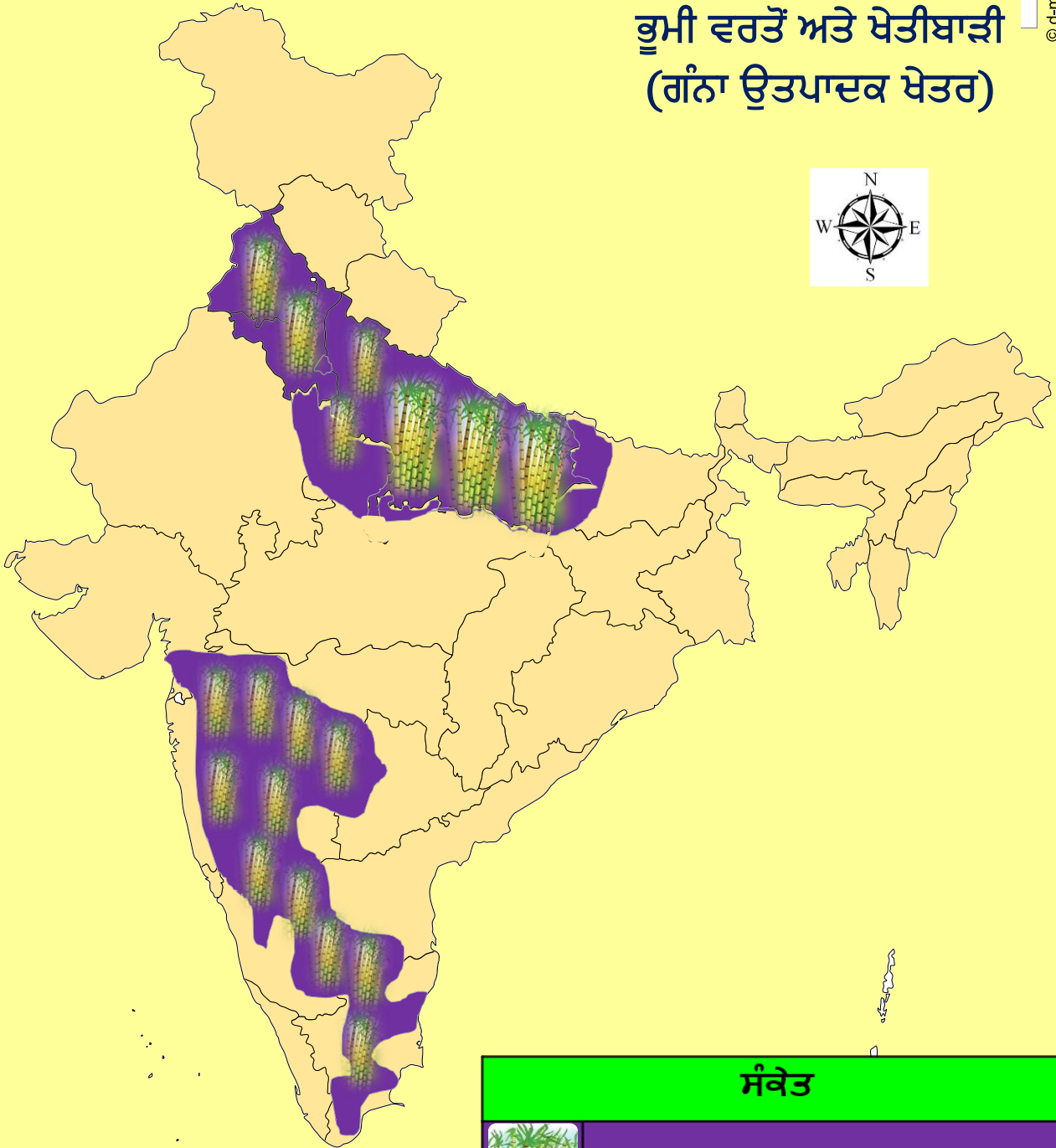
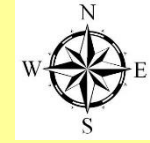
*ਮੱਕੀ : ਮੱਕੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਫਸਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੱਕੀ (21%) ਇਕੱਲੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

*ਬਾਜਰਾ : ਇਹ ਫਸਲ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀ ਹਨ।

ਪਾਠ-6

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ (ਗੰਨਾ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰ)

© d-maps.com

ਸੰਕੇਤ

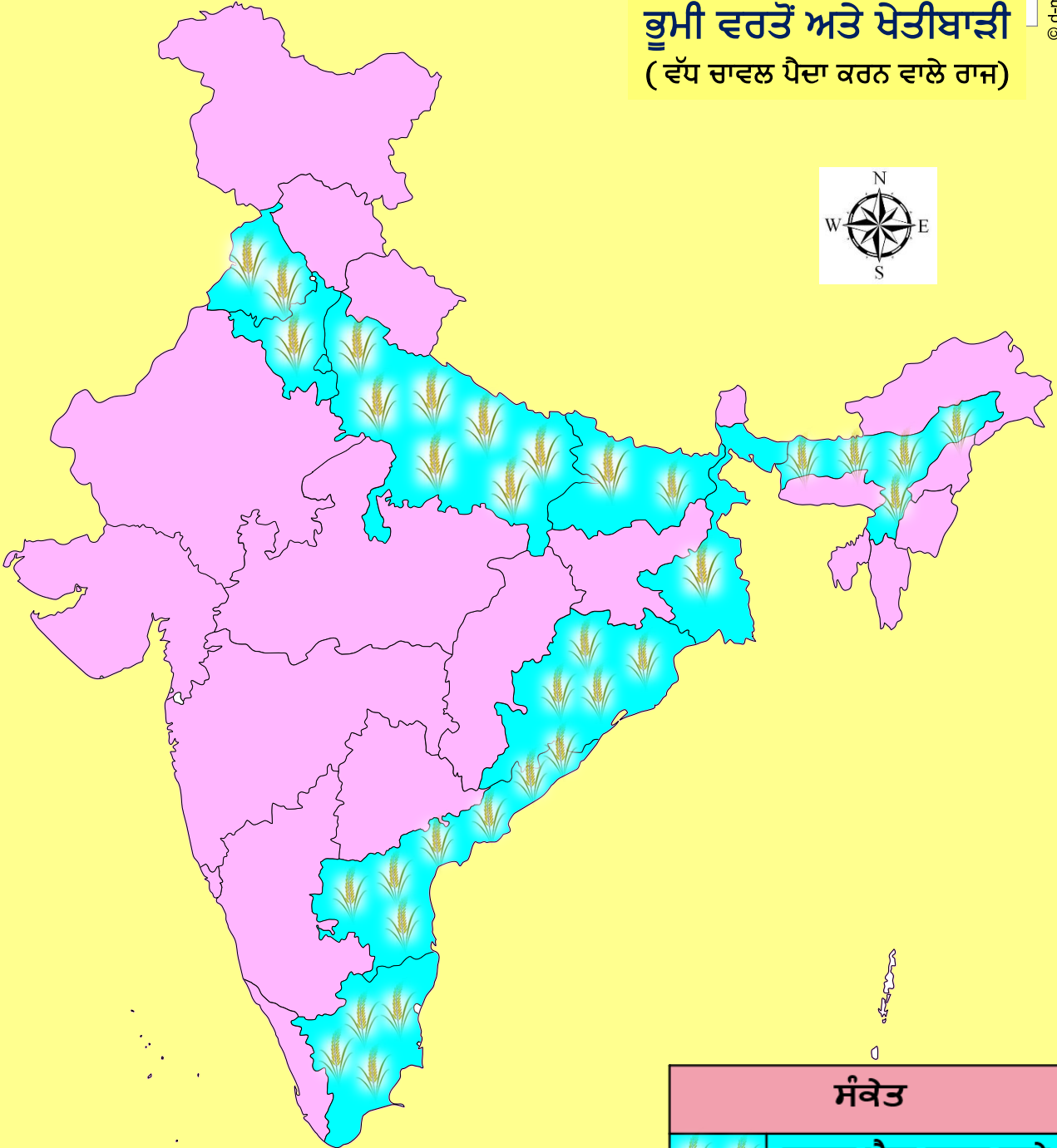
ਗੰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ

ਗੰਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਲਈ ਉੱਤਮ ਜਲ ਨਿਕਾਸ ਵਾਲੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਕ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਕੱਚੀ ਖਾਦ ਇਸ ਫਸਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਜਲਵਾਯੂ ਇਸਦੇ ਵਧੇਰੇ ਝਾੜੂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ਼ਣ-ਖੰਡੀ ਜਲਵਾਯੂ ਦਾ ਪੌਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਇਸਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਗੰਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਝਾੜ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

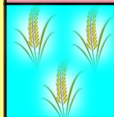
ਪਾਠ-6

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ (ਵੱਧ ਚਾਵਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ)

© d-maps.com

ਸੰਕੇਤ

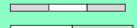
ਚਾਵਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜ

*ਚਾਵਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅਨਾਜ ਫ਼ਸਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਚਾਵਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਚਾਵਲ ਉਸ਼ਣ-ਖੰਡੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲਈ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਾਵਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਸਮਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਧੀਆ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਚਾਵਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ।

ਪਾਠ-6

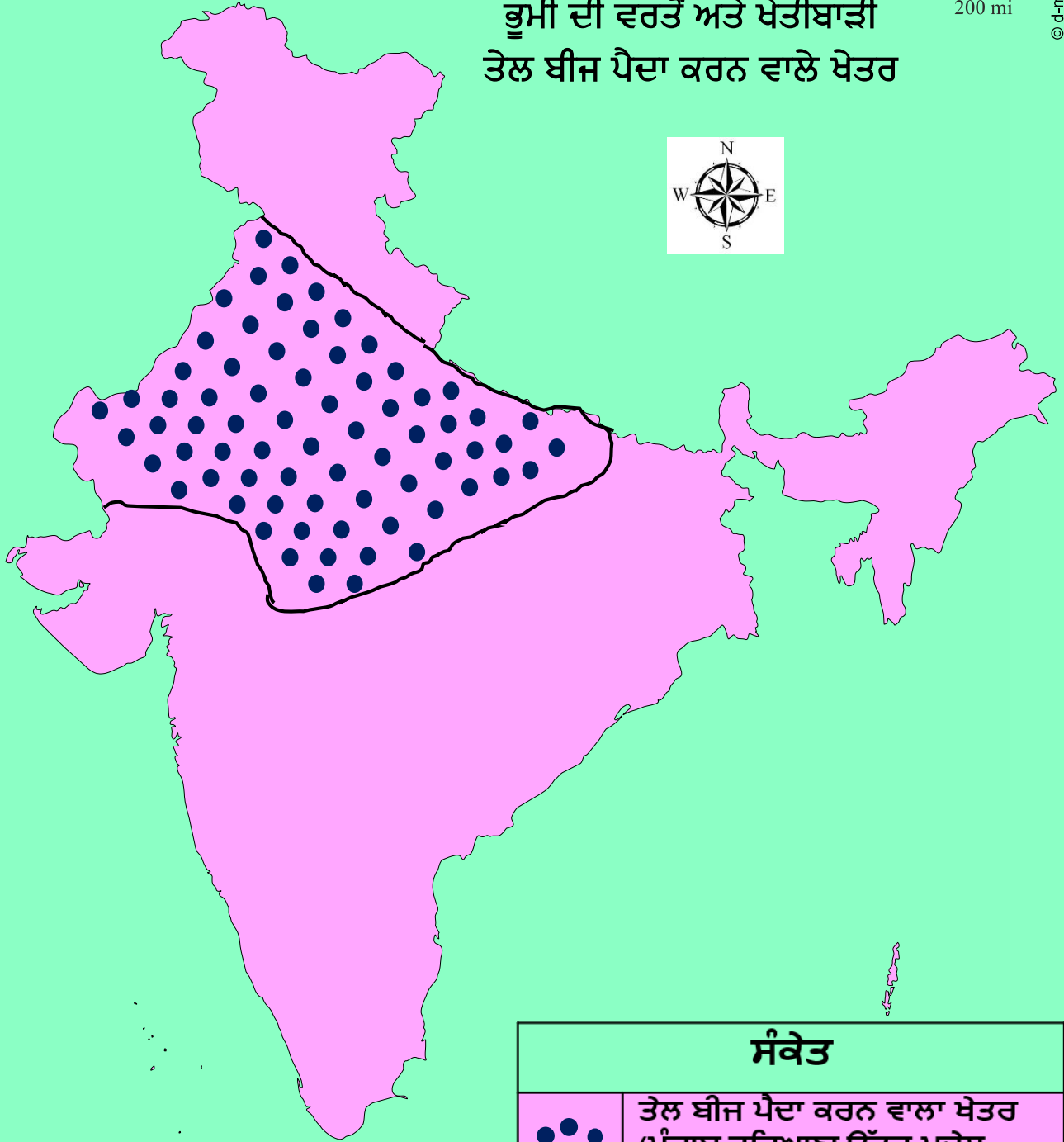
ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇਲ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ

300 km

200 mi

© d-maps.com

ਸੰਕੇਤ

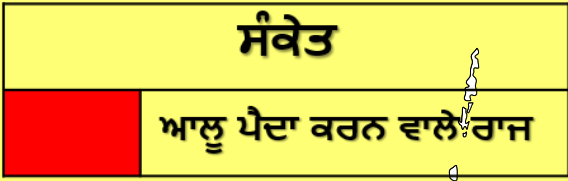
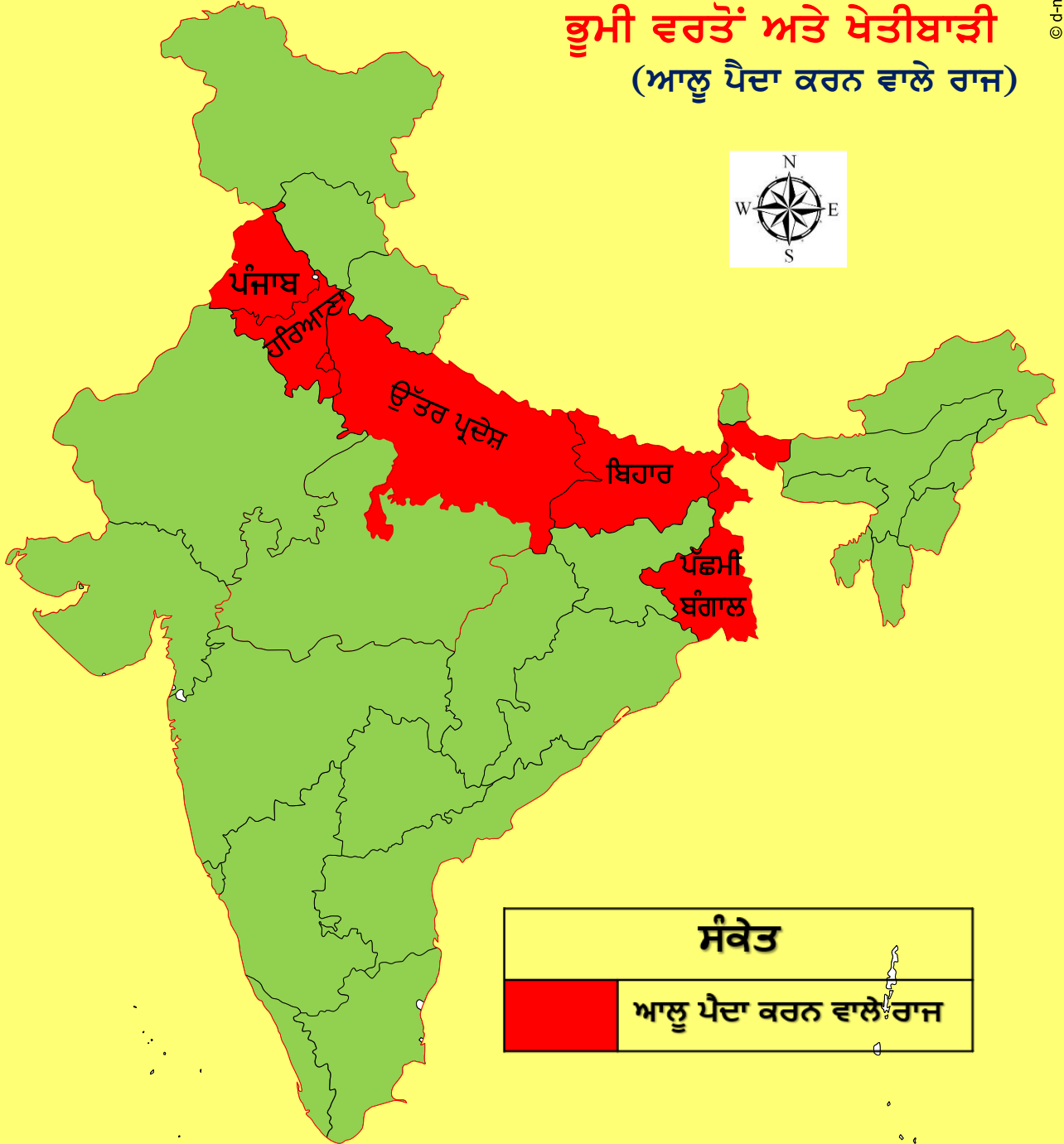
ਤੇਲ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ
(ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼,
ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)

ਮੂੰਗਫਲੀ, ਸਰੋਂ, ਤੋਰੀਆ, ਸੂਰਜਮੁੱਖੀ, ਵੜੋਂਵੇ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਖੁਰਾਕੀ ਤੇਲ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਲ ਸਾਡੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਹੇਠ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਪਾਠ-6

ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ

(ਆਲੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ)

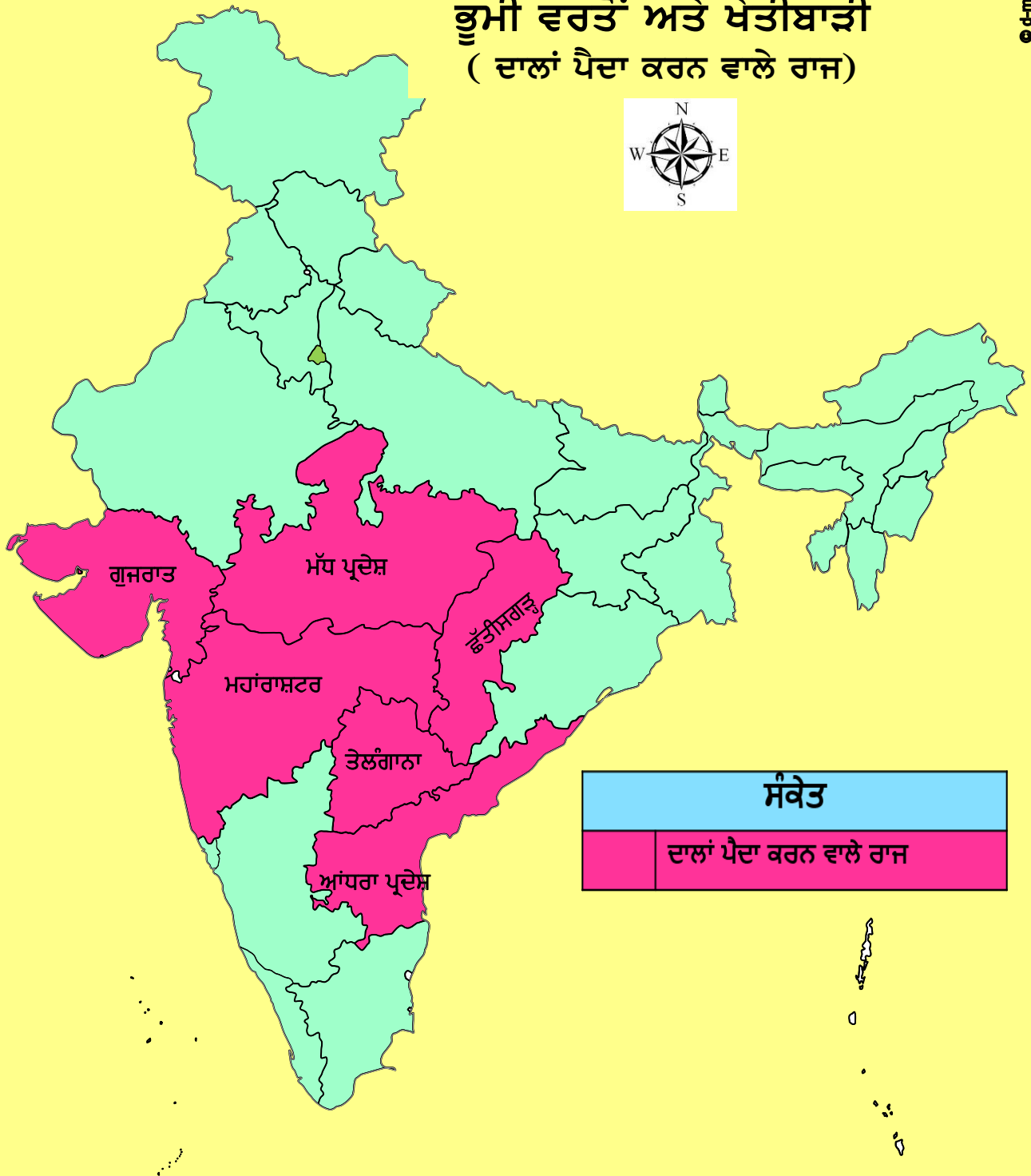

ਆਲੂ ਨੂੰ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਸਬਜ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭੱਗ 1080000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਲੱਗਭੱਗ ਇੱਕ ਕਰੋੜ ਅੱਸੀ ਲੱਖ ਟਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਲੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਲੂ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਲੂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲੱਗਭੱਗ 6,03000 ਟਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ-6

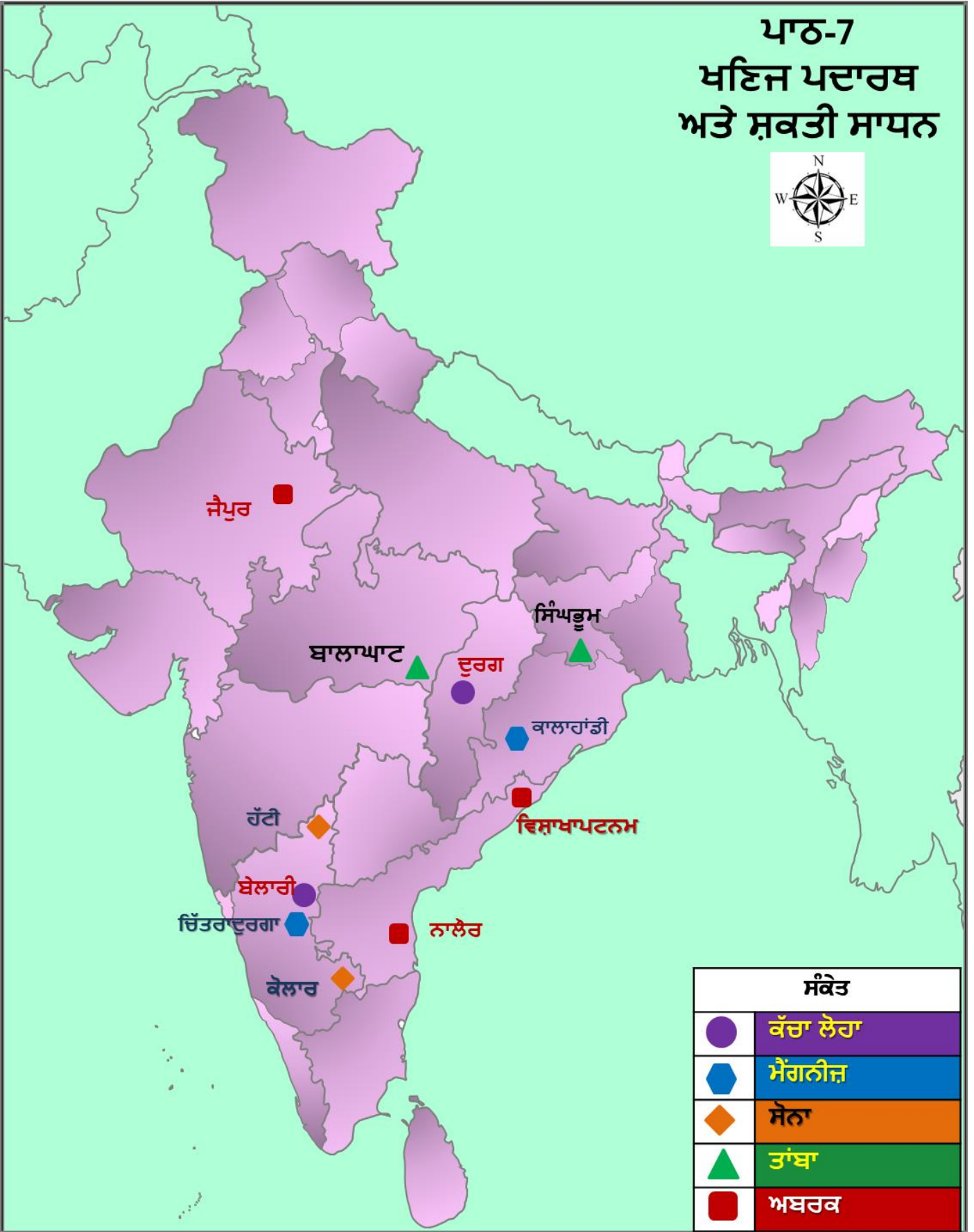
ਭੂਮੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ (ਦਾਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜ)

© d-maps.com

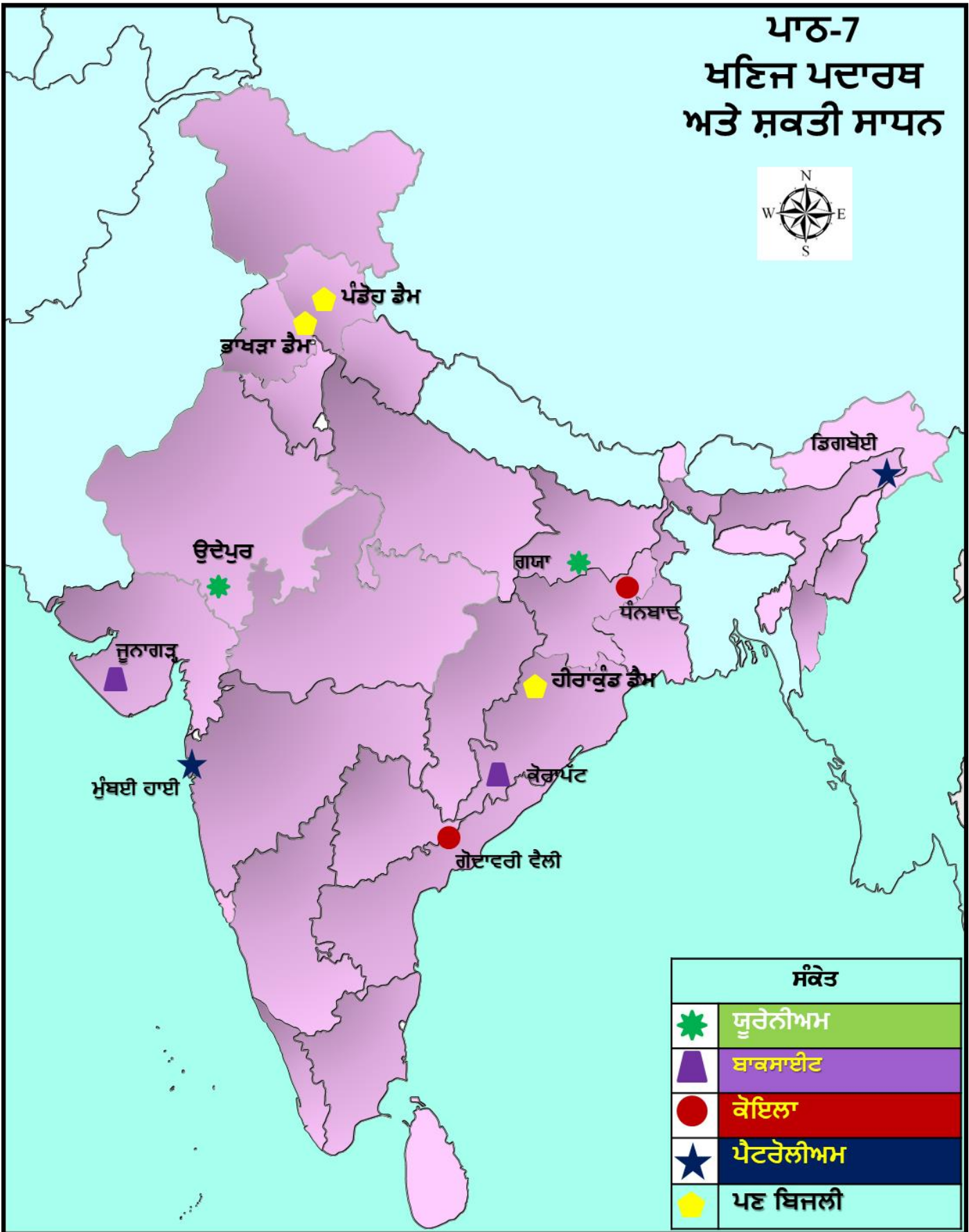

ਭਾਰਤ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਤਪਾਦਕ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਦਾਲਾਂ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਛੋਲੇ, ਅਰਹਰ, ਮੂੰਗੀ, ਮਾਂਹ, ਮਸਰ ਅਤੇ ਮਟਰ ਮੁੱਖ ਦਾਲਾਂ ਹਨ। ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਾਲਾਂ ਲੱਗਭੱਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਠ-7 ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨ

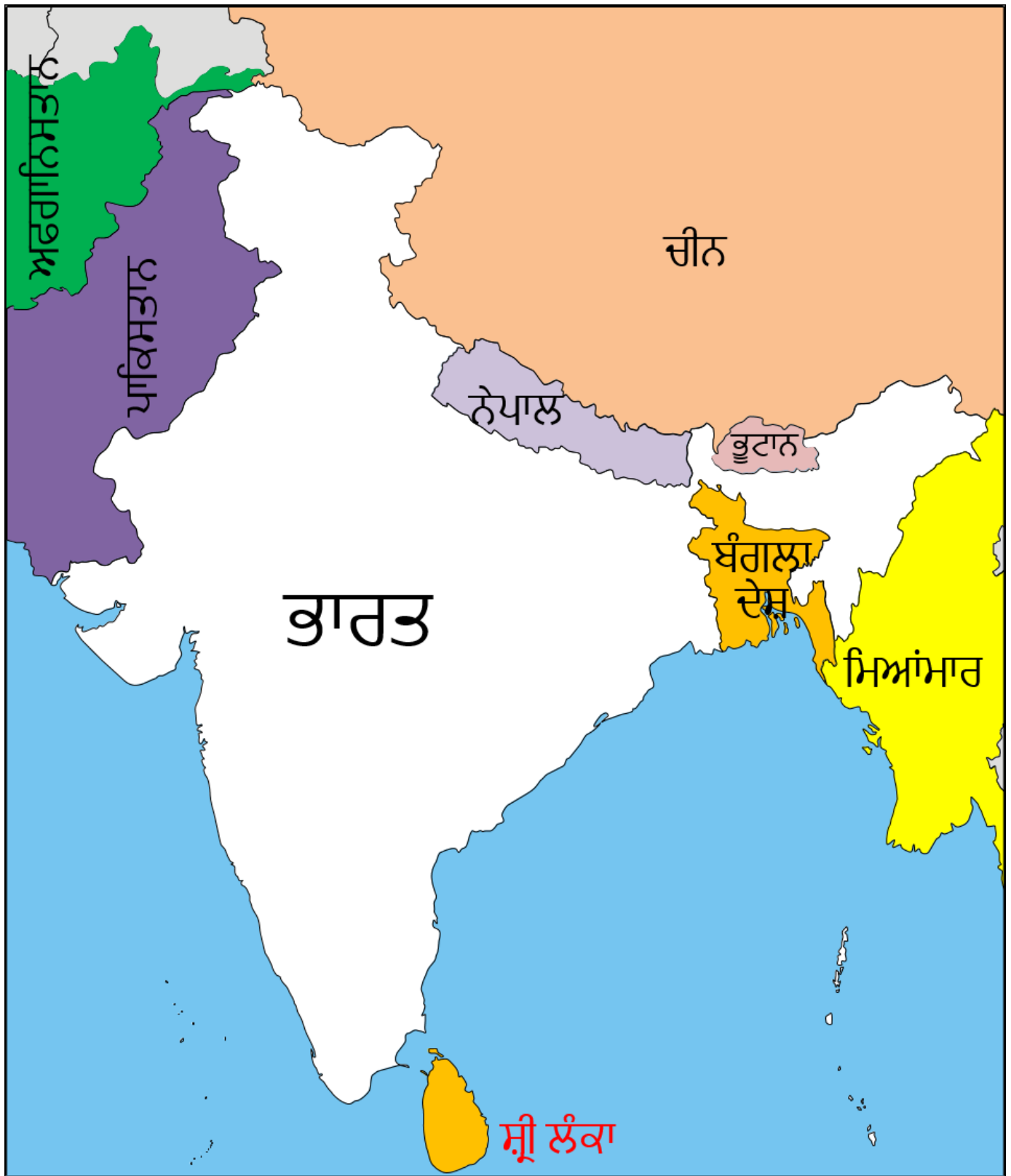

ਪਾਠ-7 ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨ

ਸੰਕੇਤ	
	ਯੂਰੇਨੀਅਮ
	ਬਾਕਸਾਈਟ
	ਕੋਇਲਾ
	ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ
	ਪਣ ਬਿਜਲੀ

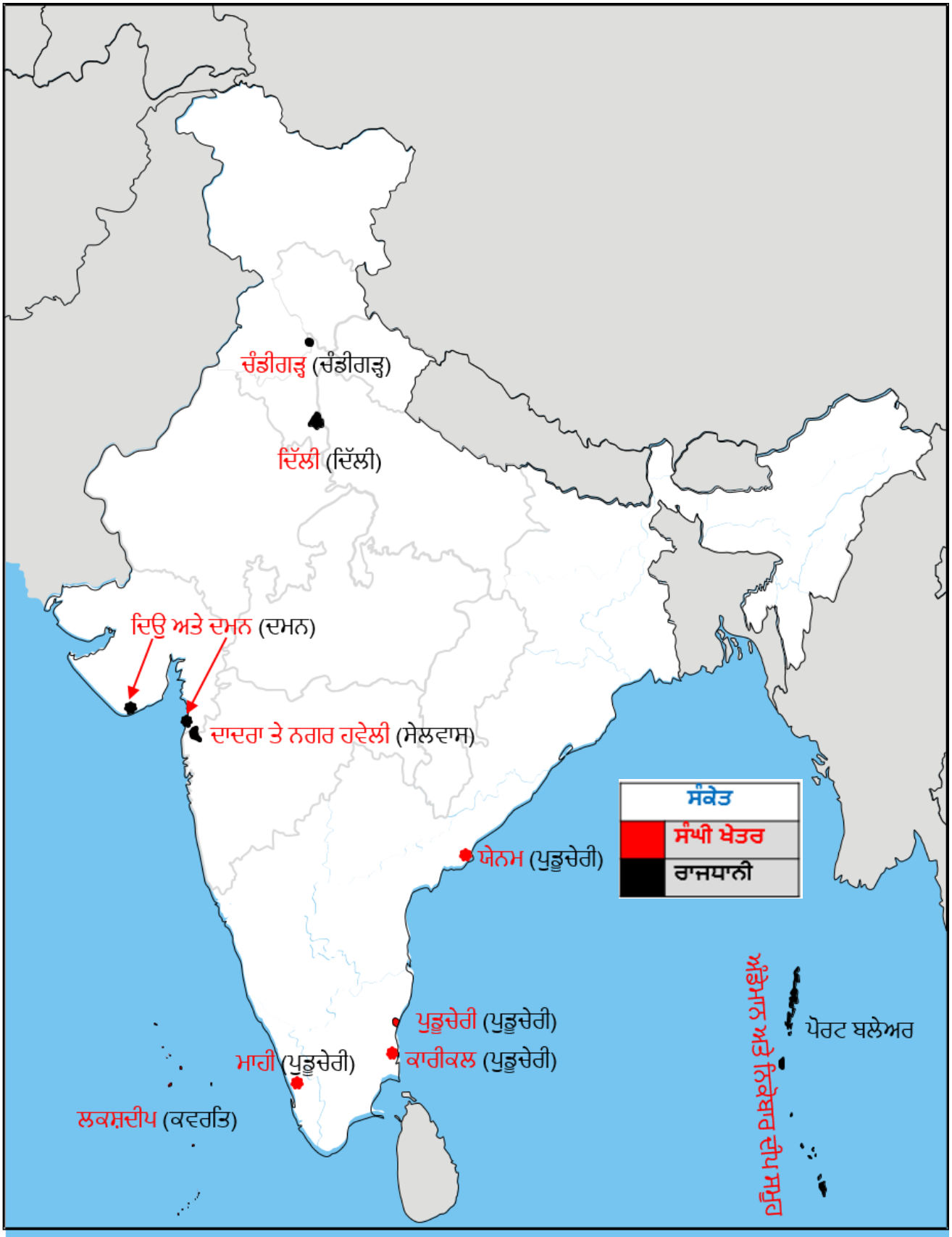
ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼

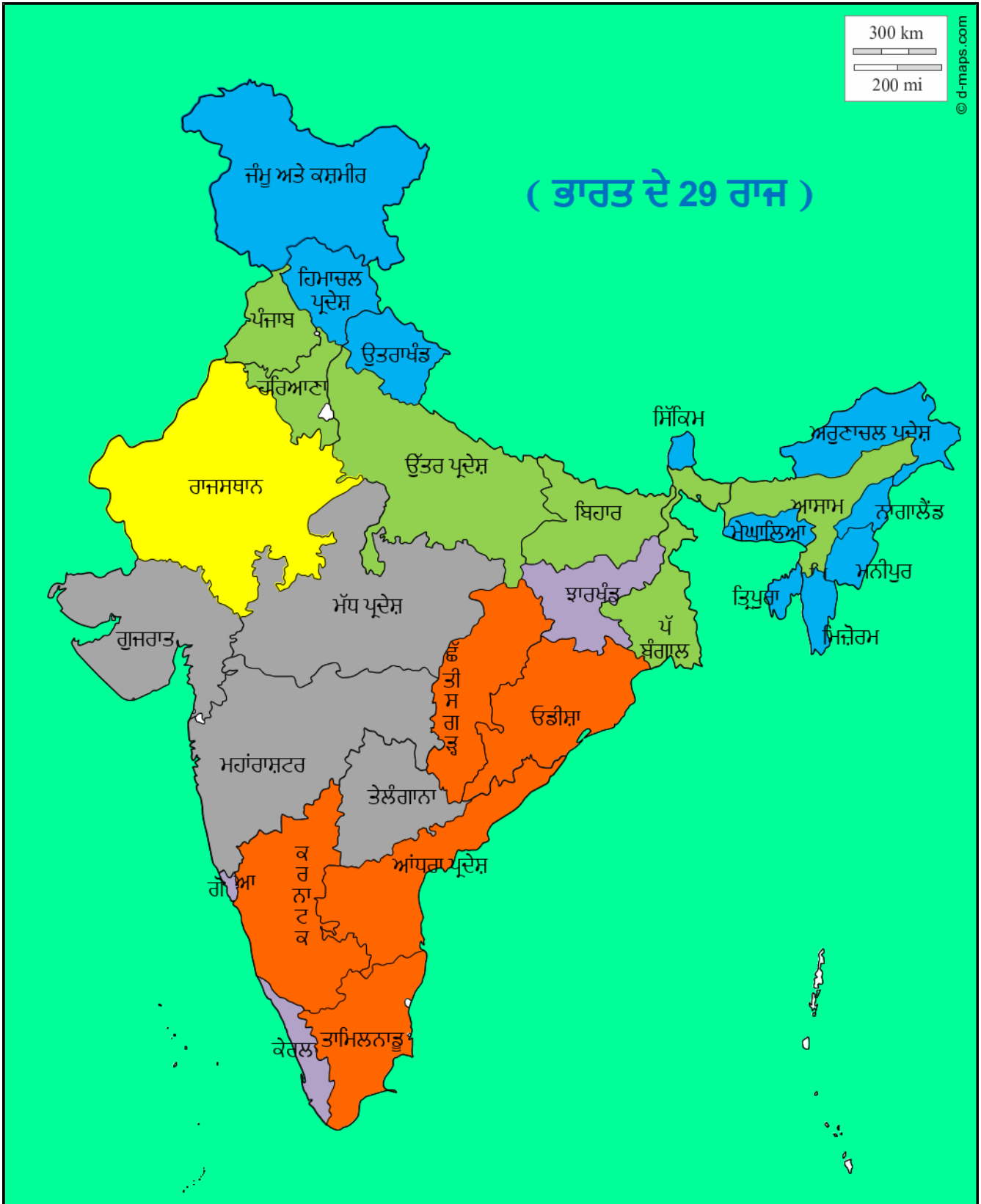
ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰ

ਭਾਰਤ ਦੇ 7 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ) ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ

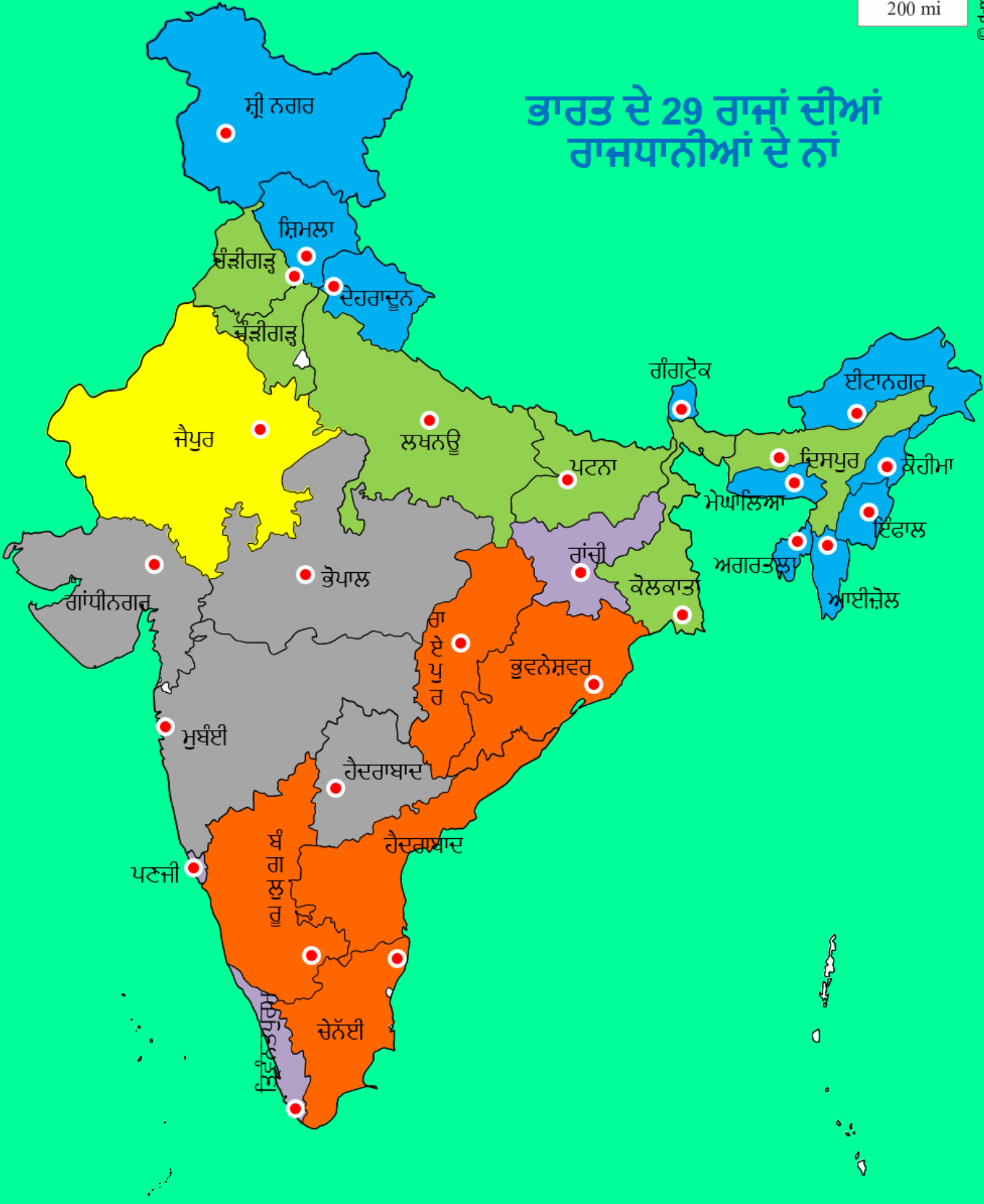
ਭਾਰਤ ਦੇ 29 ਰਾਜ

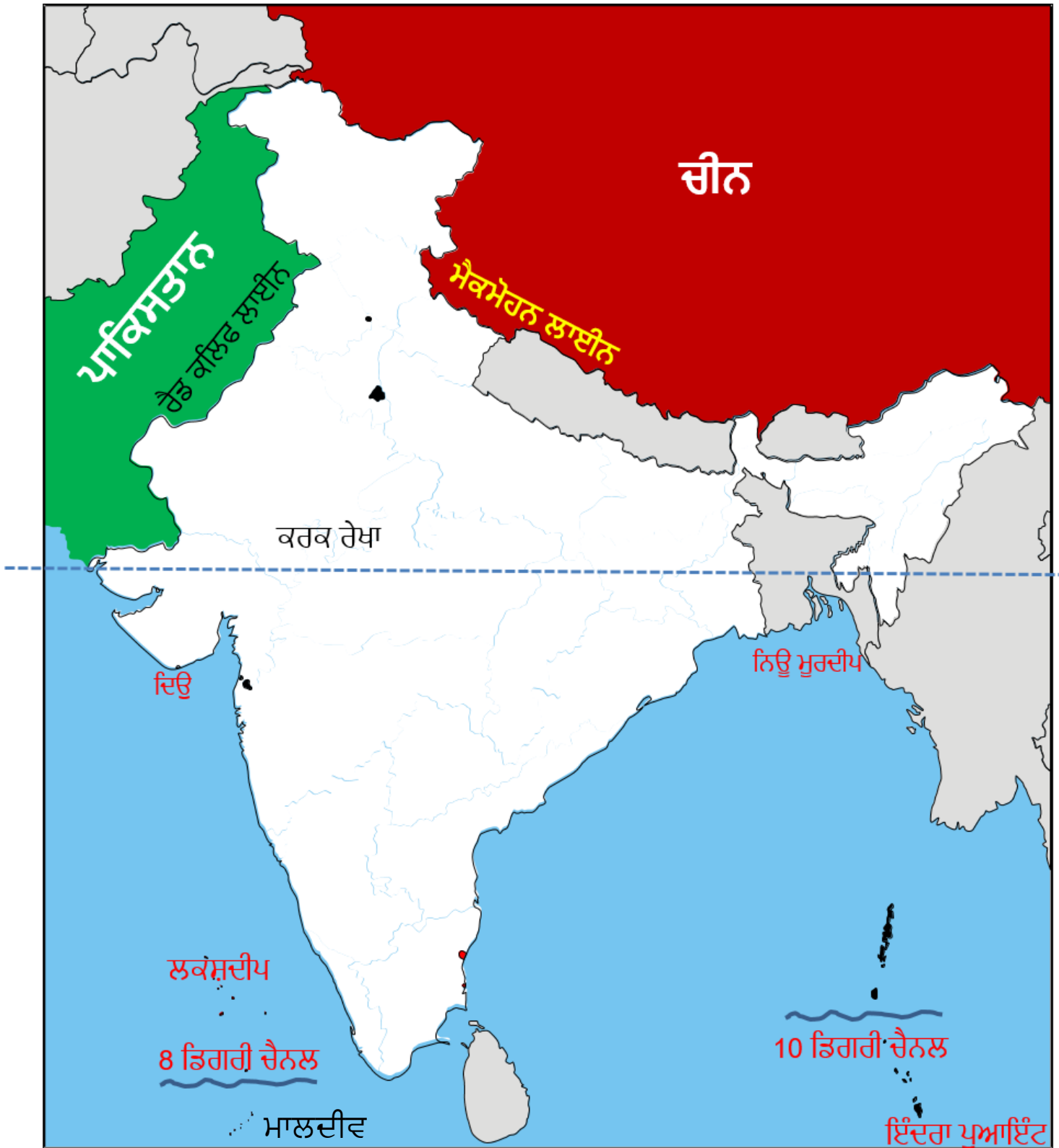
300 km
200 mi

© d-maps.com

ਭਾਰਤ ਦੇ 29 ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ

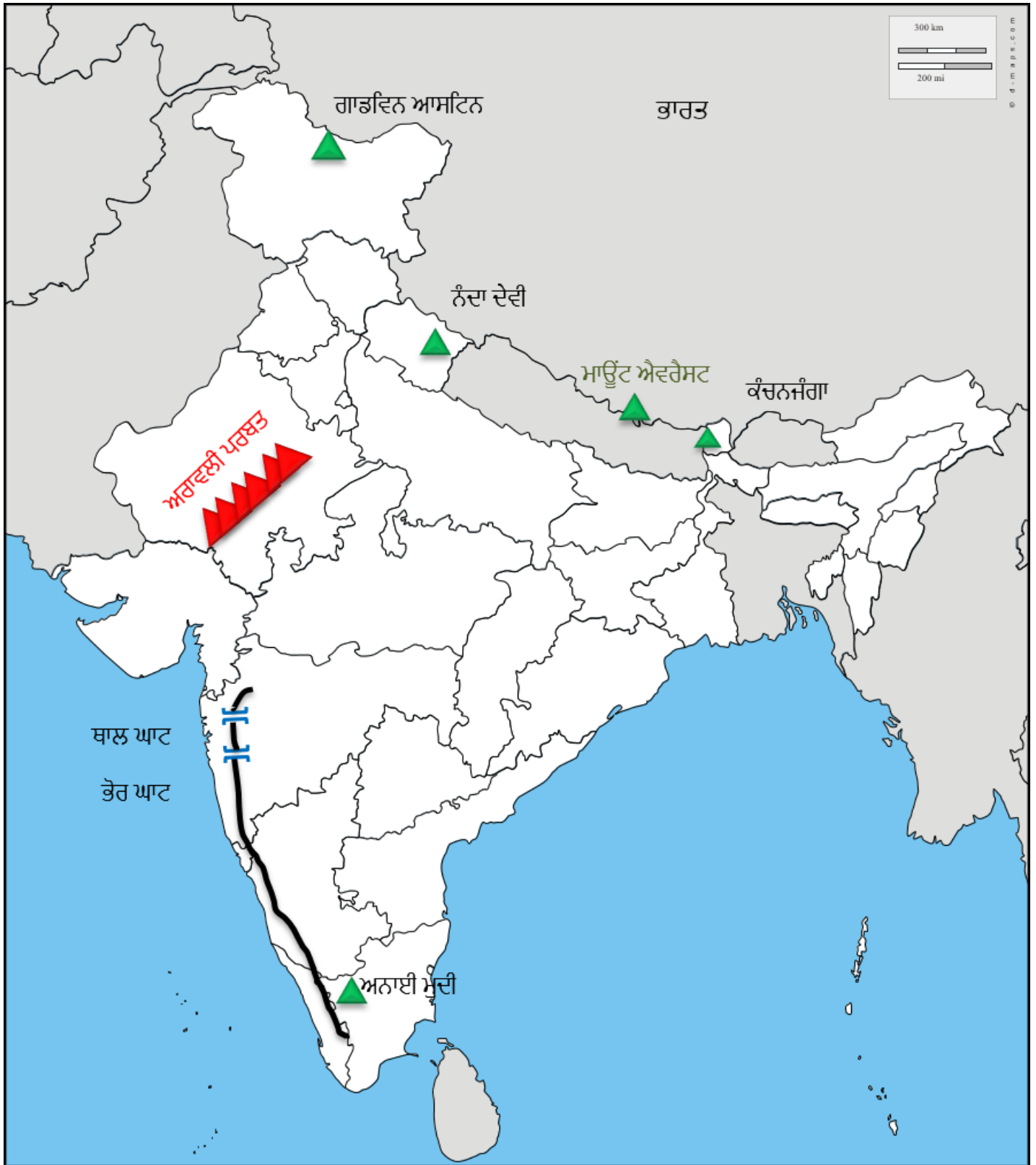

ਨਿਉ ਮੂਰ ਦੀਪ, ਦਿਉ, ਲਕਸ਼ਦੀਪ, 8 ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ, 10 ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ, ਇੰਦਰਾ ਪੁਆਇੰਟ, ਰੈਡ ਕਲਿਫ ਲਾਈਨ ਤੇ ਮੈਕਮੋਹਨ ਲਾਈਨ

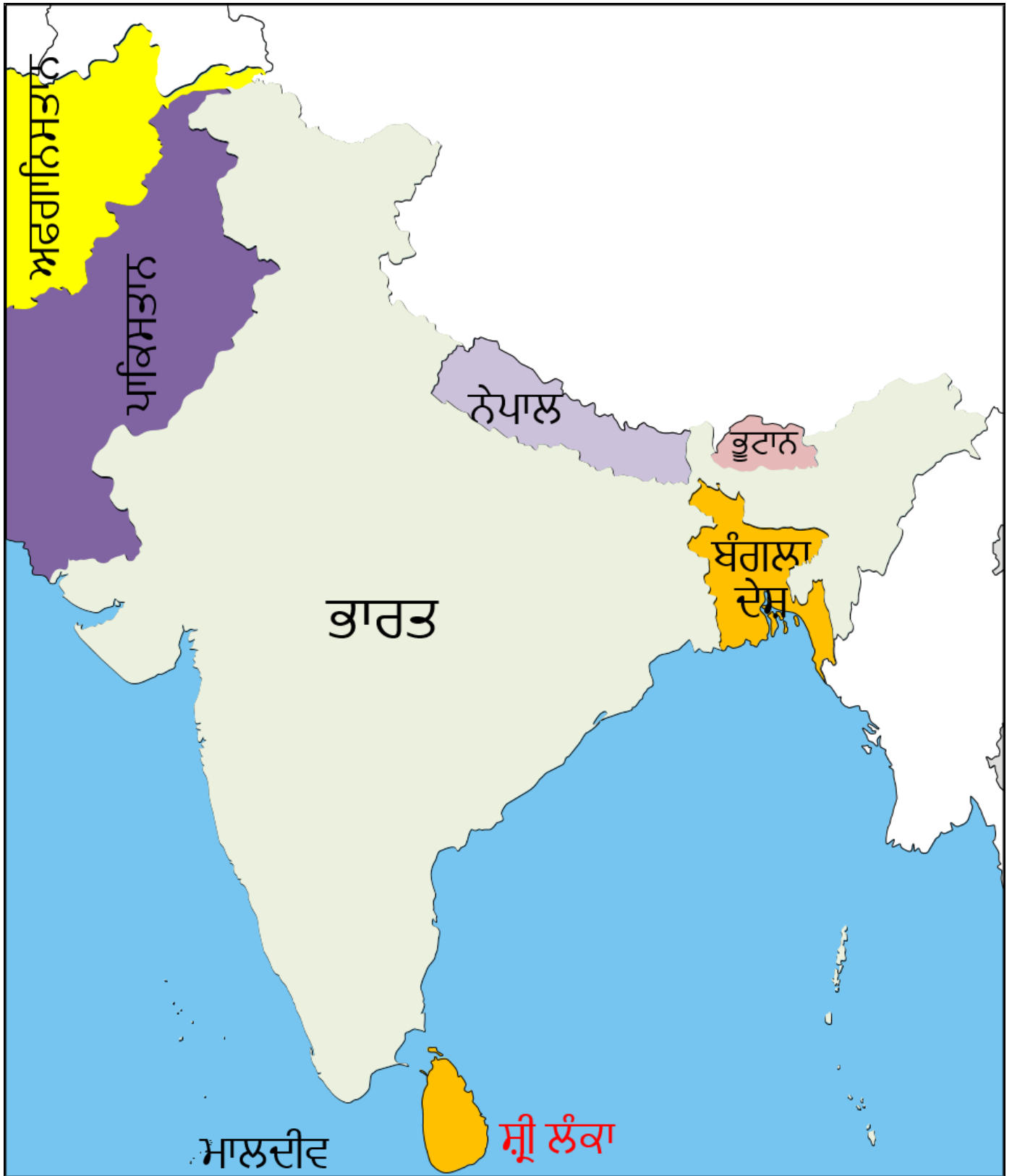
8 ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਅਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 10 ਡਿਗਰੀ ਚੈਨਲ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਰੈਡ ਕਲਿਫ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਮੈਕ ਮੋਹਨ ਲਾਈਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

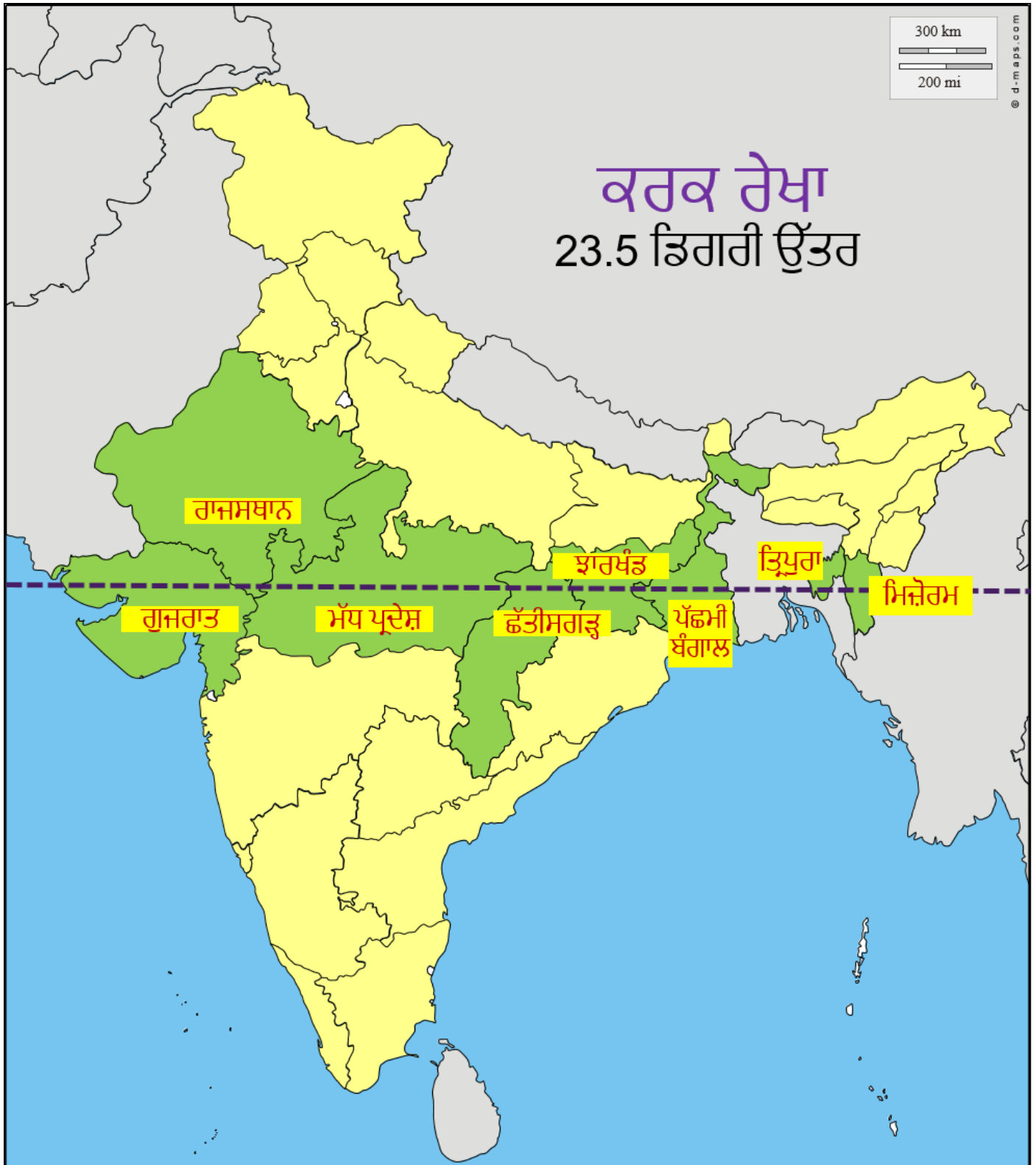

'ਸਾਰਕ' SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation) ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

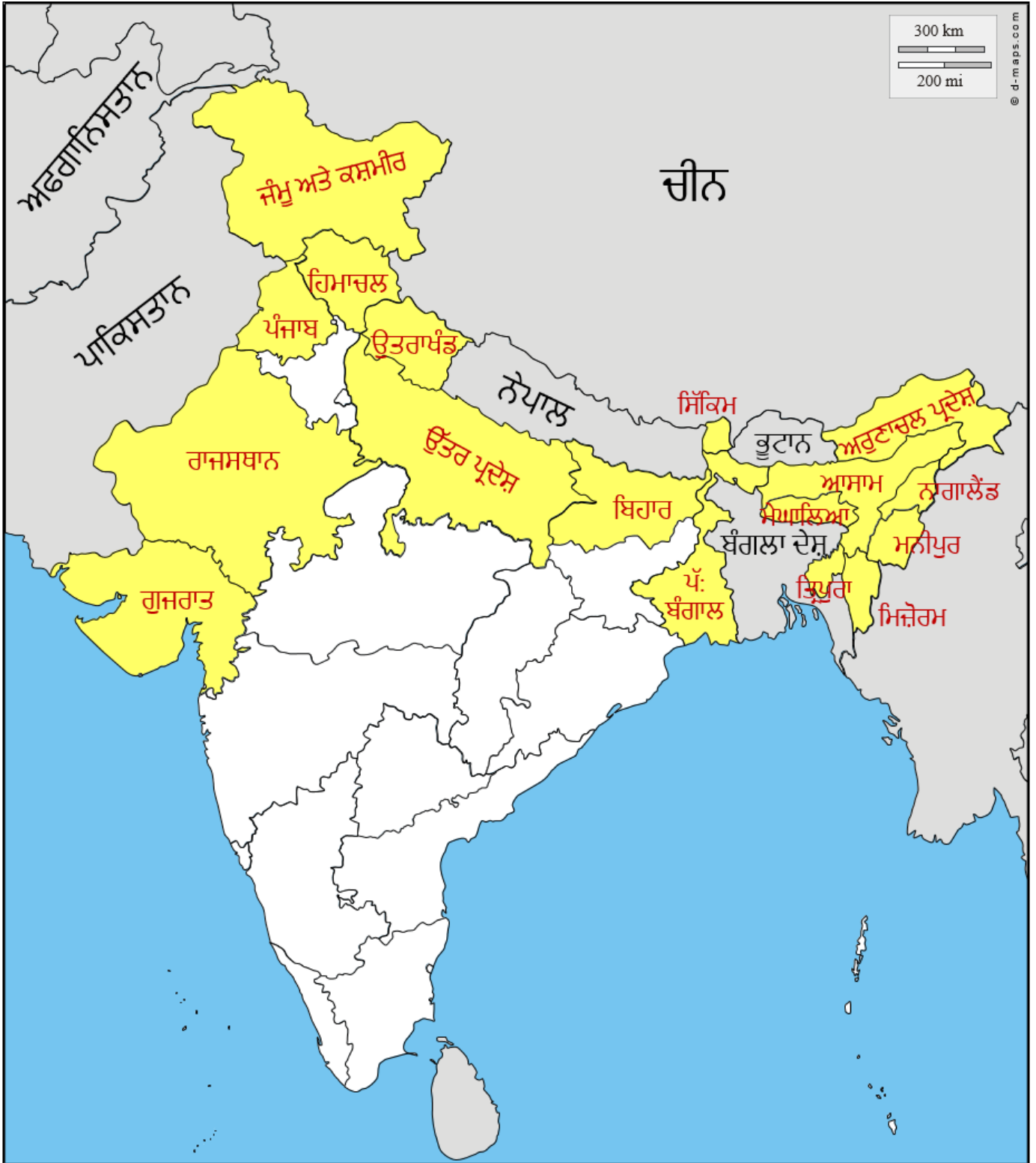

ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ (ਸਾਰਕ) ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭੂ-ਸਿਆਸੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪ ਉੱਤੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਸੱਕਤਰੇਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਕਾਠਮੰਡੂ (ਨੇਪਾਲ) ਵਿਖੇ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਹ 8 ਰਾਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਕ ਰੇਖਾ ਲੰਘਦੀ ਹੈ

ਕੰਮਾਂਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ

ਭਾਰਤੀ ਮਾਣਕ ਸਮਾਂ 82 ਡਿਗਰੀ 30 ਮਿੰਟ ਪੂਰਬ

ਭੰਗਾਣੀ, 1688 ਈ.

ਨਾਦੌਣ, 1690 ਈ.

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, 1701 ਈ.

ਨਿਰਮੋਹ, 1702 ਈ.

ਬਸੌਲੀ, 1702 ਈ.

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, 1704 ਈ.

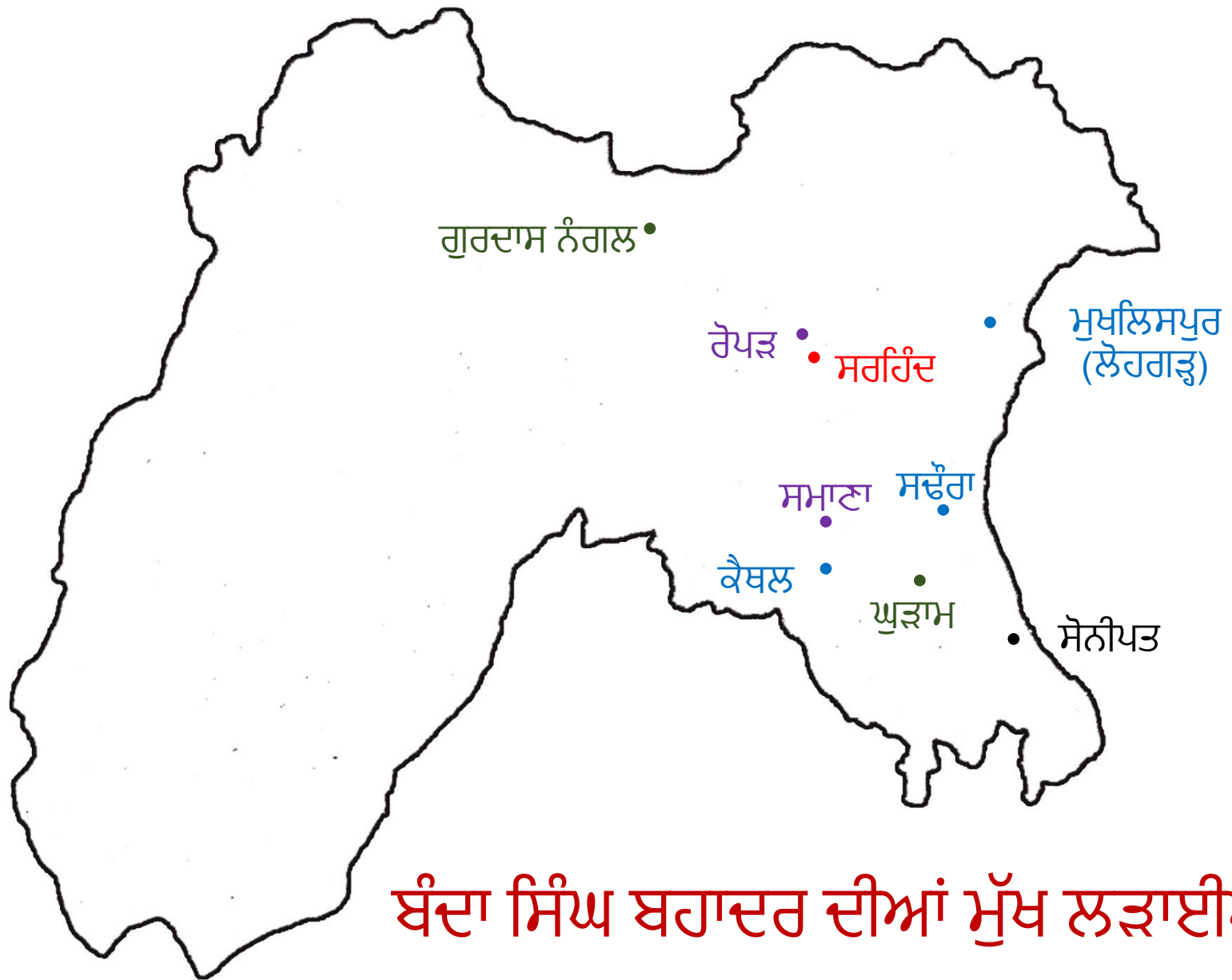
ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ, 1704 ਈ.

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, 1705 ਈ.

ਖਿਦਰਾਣਾ, 1705 ਈ.

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲੜਾਈਆਂ

1. ਮੁੱਦਕੀ

18 ਦਸੰਬਰ 1845

2. ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ

21 ਦਸੰਬਰ 1845

3. ਬੱਦੋਵਾਲ

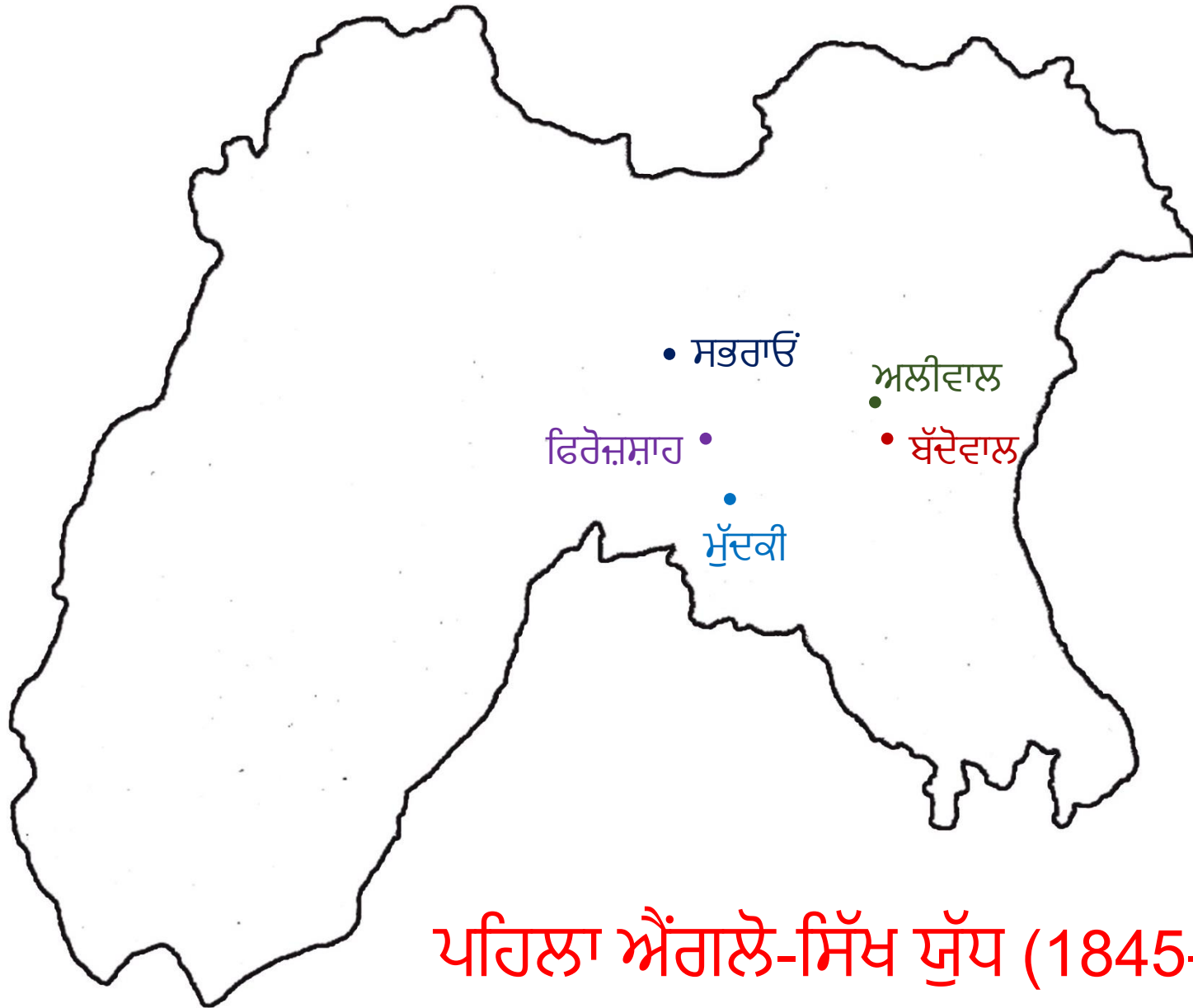
21 ਜਨਵਰੀ 1846

4. ਅਲੀਵਾਲ

28 ਜਨਵਰੀ 1846

5. ਸਭਰਾਓਂ

10 ਫਰਵਰੀ 1846

ਪਹਿਲਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1845-46)

ਪਹਿਲਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1845-46)

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ	ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ	ਜਿੱਤੇ	ਹਾਰੇ	ਜਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰਨ
1.	ਮੁੱਦਕੀ	18 ਦਸੰਬਰ 1845	ਲਾਲ ਸਿੰਘ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ਼	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ
2.	ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ	21 ਦਸੰਬਰ 1845	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ਼ ਜਾਨ ਲਿਟਲਰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ
3.	ਬੱਦੇਵਾਲ	21 ਜਨਵਰੀ 1846	ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ	ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ	ਸਿੱਖ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਕਾਬਲਾ
4.	ਅਲੀਵਾਲ	28 ਜਨਵਰੀ 1846	ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ	ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲੂਰ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ
5.	ਸਭਰਾਓਂ	10 ਫਰਵਰੀ 1846	ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ਼ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ

1. ਰਾਮਨਗਰ

22 ਨਵੰਬਰ 1848

2. ਚਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ

13 ਜਨਵਰੀ 1849

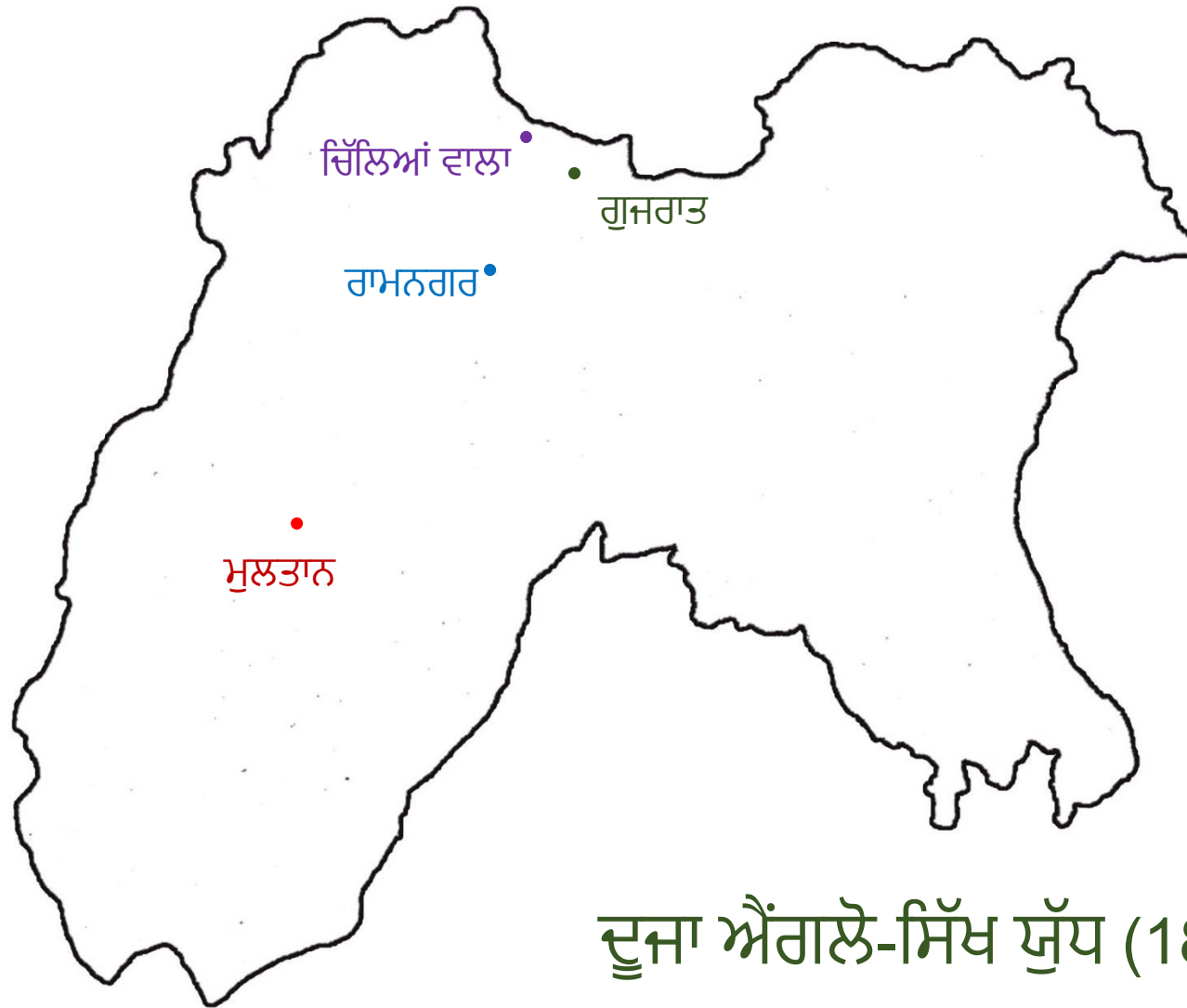
3. ਮੁਲਤਾਨ

22 ਜਨਵਰੀ 1849

4. ਗੁਜਰਾਤ

21 ਫਰਵਰੀ 1849

ਦੂਜਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1848-49)

ਦੂਜਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1848-49)

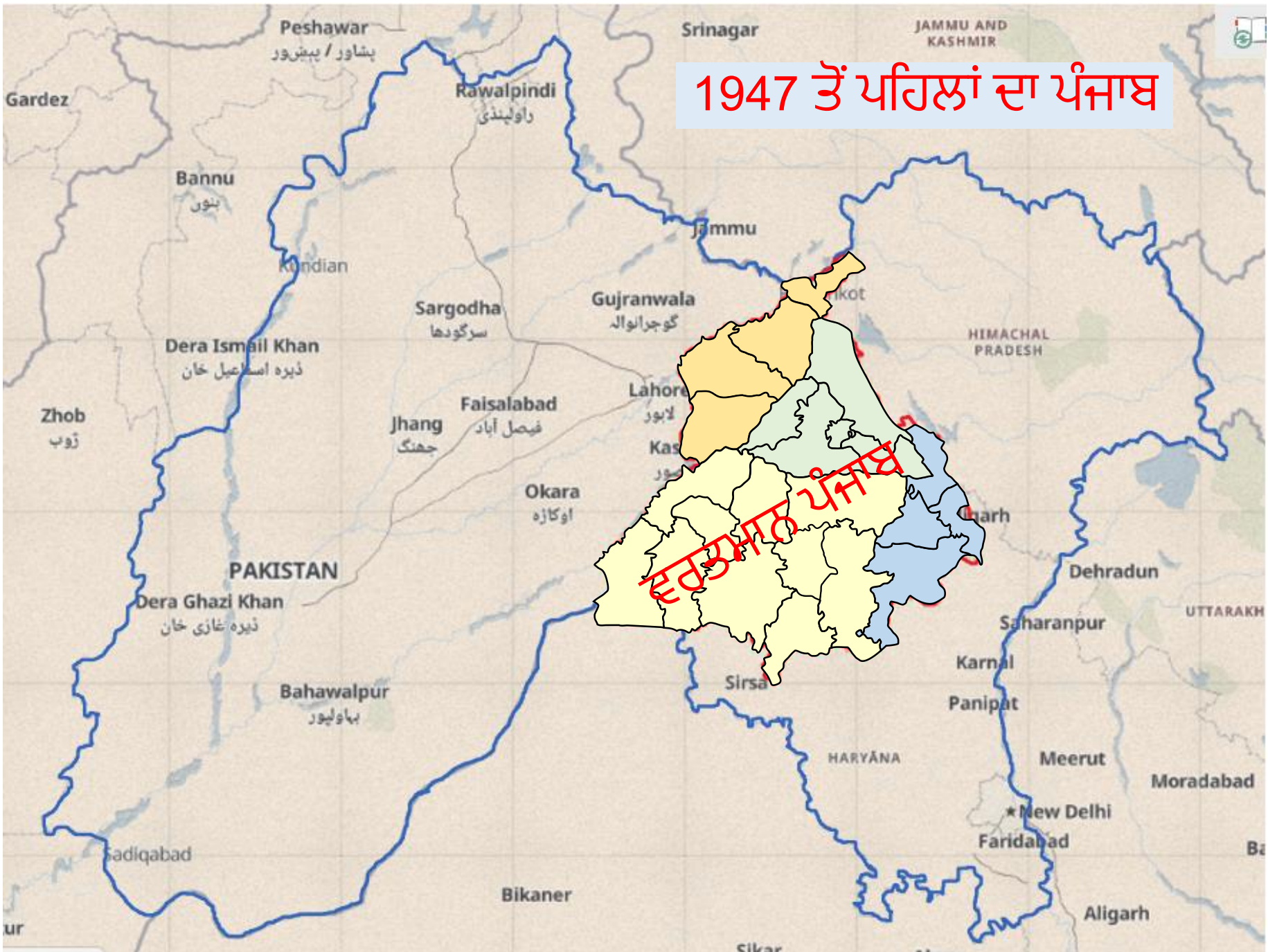
ਲੜੀ ਨੰ:	ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ	ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ	ਜਿੱਤੇ	ਹਾਰੇ	ਜਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰਨ
1.	ਰਾਮਨਗਰ	22 ਨਵੰਬਰ 1848	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ	ਸਿੱਖ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ
2.	ਚਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ	13 ਜਨਵਰੀ 1849	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ	ਸਿੱਖ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹਾਹਾਕਾਰ
3.	ਮੁਲਤਾਨ	22 ਜਨਵਰੀ 1849	ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ	ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੂਲਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣਾ
4.	ਗੁਜਰਾਤ	21 ਫਰਵਰੀ 1849	ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ	ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਫ	ਅੰਗਰੇਜ਼	ਸਿੱਖ	ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਘਾਟ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ

ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ

ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ

ਪ੍ਰਾਇਦੀਪੀ ਪਠਾਰ

ਨੇੜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ

ਨੇੜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ

ਅਰਬ ਸਾਗਰ

ਦੀਪ ਸਮੂਹ

ਦੀਪ ਸਮੂਹ

ਹਿੰਦ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ

ਪੜ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੜ੍ਹਾਓ ਪੰਜਾਬ - ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING PUNJAB

Block- E, PSEB Complex, Vidya Bhavan, 6th Floor

Phase-8, Mohali